

עלייה והתיישבות

'הקרב על העם היהודי': התנדבותם של בני מושבים וקיבוצים בקליטת עולים בשנים הראשונות למדינה

דבורה הכהן

יְאוּלִי, לְאַחַר קָרֵב הָאָרֶץ, יָחַל
יוֹם הַקָּרֵב הַחֲדָשׁ עַל הָעָם הַיְהוּדִי.

נ' אלטרמן, 'מְעֻשָּׂה בְּנֵי הַמוֹשְׁבִים',
הטור השביעי, ב, תל אביב 1975, עמ' 108

באמצע שנות החמישים יצאו מאות מבני המושבים הוותיקים והקיבוצים עם בני משפחותיהם למושבי העולים כדי להדריך אותם ולסייע בקליטתם. המדריכים לא ראו בעבודתם רק פעולה של הוראה – של הקניית השפה העברית, ידע, מיומנות בעבודה החקלאית לסוגיה וכיוצא באלה. הם ראו עצמם מגויסים ל'קרב על העם היהודי'. הם ביקשו לסגל את העולים לעבודת האדמה, ולעודדם לאמץ את המסגרת השיתופית של מושב העובדים. מטרתם הייתה לשנות את תפיסת עולמם של העולים, את הליכותיהם ואת אורח מחשבתם, ולהקנות להם את הערכים שאותם העלו על נס אבותיהם, אנשי העלייה השנייה והשלישית, חברי התנועה הציונית-סוציאליסטית ומייסדי הקיבוצים והמושבים. הם לא החשיבו את עולם הערכים של העולים, את מיומנותיהם ואת שאיפותיהם, ואף לא העסיקו עצמם בשאלה האם אפשר וראוי לחולל שינויים במערכת הערכים שלהם.

יחס מסויג היה מנת חלקם של כל העולים – פליטי השואה ויוצאי ארצות המזרח כאחד. הם תוארו כבעלי תכונות שליליות, ויוצאי המזרח אף הוצגו כמי שבאו מארצות נחשלות ומתרבות נמוכה.¹ מגמת הקולטים הייתה להקנות להם את הערכים ואת אורחות החיים של

* המקור: דבורה הכהן, 'הקרב על העם היהודי: התנדבותם של בני מושבים וקיבוצים בקליטת עולים בשנים הראשונות למדינה', עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, 8 (עורך פנחס גינזוסר), תשנ"ח, 1998, ע' 266-297.

1. ראה: מ' ליסק, 'המהפכה הדמוגרפית-חברתית בשנות החמישים: קליטת העלייה הגדולה'. בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות, ירושלים 1998, עמ' 13-56.

בני היישוב הוותיק, הדרכת העולים הייתה ביטוי לתחושת האפוטרופוסות שחשו כלפיהם אנשי היישוב; קליטתם החברתית של העולים נתפסה בעיניהם כהטמעתם בתרבות השלטת.² זה היה ניסיון אינטנסיבי לאכוף על העולים את המבנים החברתיים והתרבותיים של הוותיקים. ההדרכה במושבי העולים לא הצטמצמה לתחום מוגדר, להבדיל מן החינוך, למשל, שכוון בעיקר לילדי העולים, אלא נעשה מאמץ להנהיג תוכנית כוללת ומהפכנית. המדריכים ניסחו את מטרותיה ואת יעדיה של תוכנית זו; הם היו בעלי כוח השפעה על מוסדות השלטון, וקיבלו תמיכה וסיוע מן המוסדות ומשאבים לפעולתם. היה זה ניסיון מיוחד במינו ליישם את רעיון 'מיוזג הגלויות', או 'כור ההיתוך', שרבים בקרב הנהגת היישוב ובקרב האליטות שהתגבשו בתקופת המנדט קראו להוציאו לפועל.³

מול הוותיקים המחויבים דעתם באשר לדרך שבה יש לקלוט את העולים ולכוונם עמד המחנה הגדול של העולים שבאו ארצה עם הקמת המדינה - ממזרח ומערב, מעשרות ארצות וממאות קהילות. היה זה ציבור גדול ומגוון - הן מבחינת הרקע החברתי והתרבותי שלו והן ברצונותיו, במאוויו ובציפיותיו. העולים היו בעלי ניסיון חיים עשיר. רבים מהם היו אנשים למודי סבל, שהתמודדו עם כוחות מתחרים ועוינים בארצות מוצאם. כמהציתם היו ניצולי השואה. הטראומה הנוראה שעברו, הסבל, הרדיפות ומסעות הנדודים חידדו את חושיהם. הם לא היו כחומר ביד היוצר, ועמדו על משמרתם למנוע כל זר מלהתקרב אליהם. רבים מהם התייחסו בחשד לכל אדם, ובכלל זה אל הקולטים בארץ. ואולם, בין הוותיקים לעולים לא היה שוויון כוחות. אלה האחרונים היו חסרי כוח השפעה, חסרי נגישות למוקדי הכוח החברתיים והפוליטיים, ותלויים במוסדות הקליטה מבחינה כלכלית.

המפגש בין המוני העולים ובין תושבי הארץ הוותיקים היה כמעין דרמה שהשחקנים בה אילמים. שני המחנות עמדו זה מול זה, כל אחד מצויד בעמדותיו, בציפיותיו ובמאוויו. הם לא הכירו אלה את אלה, והתקשו להעביר מסרים זה לזה. המפגש ביניהם היה מורכב ותוצאותיו היו בלתי צפויות. להלן נבחן מי היו חברי אותה קבוצת מתנדבים שהלכו להדריך את העולים, וכיצד התעוררו ליוזמה זו. נברר מה היה ייחודה של המסגרת שנבחרה להיות זירת הפעולה של מבצע זה - מושבי העולים, ונדון בשאלה המרכזית כיצד פעלו המדריכים ומה העלו בידם, וזאת תוך כדי בדיקת תגובותיהם של העולים. שהרי העולים לא היו אנשים פסיביים; אף שמיעטו לכתוב ולהשמיע את דבריהם מעל בימות ציבור, היו תגובותיהם מגוונות ובאו לידי ביטוי בדרכים שונות. תוצאותיו של מפגש זה היו חלק מן ההתפתחות החברתית הסמויה שנקמה בשנותיה הראשונות של המדינה ונתגלתה רק כעבור שנים. מאמר זה מתמקד בנקודת מבטם של המדריכים. נקודות מבטם של העולים ותגובותיהם נדונים במקום אחר.⁴

2. שם, שם.

3. פגישת סופרים עם בן-גוריון, ירושלים 1949; וראה: מ' ליסק, האליטות של היישוב היהודי בארץ-ישראל תקופת המנדט, תל-אביב 1981; מ' ליסק, 'האליטות בראשית ימי המדינה', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה, 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה 1990, 337-346.

4. דבורה הכהן, הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, תל אביב 1998.

קבוצת המתנדבים לא יצאה לדרך מיוזמתה. הכוח שהניע ודרבן את בני המושבים לצאת ולהדריך את העולים היה בן-גוריון. מאז פרישתו מראשות הממשלה והליכתו לשדה-בוקר (בדצמבר 1953) הקדיש בן-גוריון חלק ניכר מזמנו לניסיון להשפיע על הציבור, ובעיקר על בני נוער וצעירים, להתגייס למשימות לאומיות. קליטת העלייה במישור החברתי והתרבותי נראתה בעיניו אחת המשימות הראשונות במעלה:

רובם הגדול של יהודים אלה הם מחוסרי כל, גם חסרי רכוש והון אשר נלקח מהם, וגם עשוקי חינוך ותרבות שלא ניתנו להם [...] – הגלויות המתחסלות ומתכנסות בישראל אינן מהוות עדיין עם, אלא ערב-רב ואבק אדם, ללא לשון, ללא חינוך, ללא שורשים וללא יניקה במסורת ובחזון של האומה [...] הפיכת אבק אדם זה לאומה תרבותית, יוצרת, עצמאית ונושאת חזון – היא מלאכה לא קלה.⁵

עמדתו של בן-גוריון בנושא 'מיוזג הגלויות' התגבשה עוד בטרם פרש מן הממשלה. גם את פעילותו בנושא זה החל עוד קודם לפרישתו; כבר בשנתה הראשונה של המדינה, עוד בטרם שככו הקרבות, החל בן-גוריון לגייס חוגים שונים בציבור למען עניין זה. הוא ניסה להניע את הסופרים ואת אנשי הרוח להתגייס לשליחות זו ולהיות הכוח המוביל בהפעלתם של חוגי ציבור שונים לצורך 'קליטה רוחנית' של העלייה, שהגיעה לישראל בזרם הולך וגובר החל בקיץ 1948.⁶ במקביל ניסה בן-גוריון לדבר על לבם של מנהיגי הקיבוצים להתגייס למשימה, כשם שהתגייסו לשליחות הלאומית בתחומי ההגנה וההתיישבות ולמבצעי ההעפלה בשנות המאבק למען הקמת המדינה. את סיום הקרבות ואת חתימת הסכמי שביתת הנשק לא ראה בן-גוריון כראשיתו של עידן חדש או כתחילתו של מסלול חיים נורמלי. הוא טען כי על ישראל להמשיך במלחמה – לא במישור הצבאי, אלא בתחום החברתי והתרבותי, משימה שהיא קשה אף יותר מן הלחימה בשדה הקרב. ואכן, הוא הרבה להשתמש במונחים צבאיים, כגון 'גיוס' ו'לחימה', גם בדברו על הנושא החברתי והחינוכי. נתן אלתרמן ניסח את הדברים ברוחו של בן-גוריון: 'לְאַחַר קָרְבַּ הָאָרֶץ, יִחַל / יוֹם הַקָּרֵב הַחֲדָשׁ עַל הָעַם הַיְהוּדִי'.⁷ בן-גוריון תיאר את הקמת המדינה כ'מהפכה' – לא רק בתולדות ארץ-ישראל, אלא בתולדות העם היהודי בעולם כולו. הוא הדגיש כי המהפכה אינה מתבטאת בעצם ייסוד המדינה, שהוא רק תחילתה של הדרך: 'העצמאות אשר ניסינו להקים בסערת מלחמה, אי-אפשר לה שתסתיים בשטח המדיני בלבד. המהפכה הזאת שהתחוללה בבוא עצמאותנו, לא תמלא יעודה אם תהיה מהפכה מדינית וצבאית בלבד'.⁸ זאת ועוד, טען בן-גוריון, 'המהפכה הגדולה טרם הושלמה, ותפקידיה החיוביים כמעט טרם התחילו. בתקופה הקרובה

5. ד' בן-גוריון, 'יחוד ויעוד', שנתון הממשלה תשי"א, עמ' כה.

6. פגישת סופרים, לעיל הערה 3. על ממדי העלייה ראה: מ' סיקרון, העלייה לישראל, 1953-1948, ירושלים, 1957.

7. ג. אלתרמן, 'מעשה בני המושבים', הטור השביעי, ב, תל-אביב 1975, עמ' 105-108.

8. ד' בן-גוריון, יעודי הרוח והחלוציות בישראל, ירושלים תשי"ב, עמ' 10.

עלינו להניח יסודות שיעמדו עשרות ואולי מאות בשנים. עלינו לעצב את דמותה של מדינת ישראל ולהכשירה למילוי יעודה ההיסטורי.⁹ בדבריו שב ומודגש טיבה של המהפכה שבכוונתו לחולל: 'המהפכה המכרעת - היא לפנינו. עלינו להפוך הארץ, העם, כל סדרי חיינו.¹⁰ יישומו של 'כור ההיתוך' בקליטת העלייה היה חלק מן המהפכה שביקש בן-גוריון לחולל. הוא האמין שאם ייפגש עם בני נוער באופן בלתי-אמצעי, יצליח לשכנעם להתגייס למשימות שיציג לפניהם. לכן הופיע בכנס של בני נוער שנערך בבאר שבע ובכנס ארצי של תלמידי תיכון שנערך בתל אביב,¹¹ וניסה לפעול גם בקרב הסטודנטים,¹² אך כל אלה לא נענו לו.

בן-גוריון ובני המושבים

משנכזבו ציפיותיו מן הנוער העירוני, החליט בן-גוריון לפנות אל בני הדור השני במושבים ובקיבוצים. היחסים בינו לבין מנהיגי הקיבוצים היו מעורערים, ובייחוד היו מעורערים יחסיו עם מנהיגי הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי, שאתם ניהל עימותים אידיאולוגיים ופוליטיים. גם בקרב ותיקי תנועת המושבים לא ציפה בן-גוריון למצוא אוזן קשבת, שכן אלה התרעמו עליו על שלא העניק להם את ההכרה שציפו לה לאחר שנענו לקריאתו לצאת להדרכה ביישובי העולים בשנותיה הראשונות של המדינה.¹³ לפיכך החליט שלא לנסות אפילו לפנות אליהם, ופנה ישירות אל בני הדור הצעיר. 'לכתחילה התכוונתי לבוא הנה להסית ולהדיח צעירי הקיבוצים לברוח מהמשקים הוותיקים והמבוססים וללכת - גם בניגוד לדעת הוריהם', אמר במועצת איחוד הקבוצות והקיבוצים.¹⁴ לצורך זה דחק בן-גוריון בדין שישפיע על בני המושבים והקיבוצים להיענות לקריאתו. משה דיין, בן נהלל, שמעריציו בקרב הצעירים במושבים היו רבים וגם תפקיד הרמטכ"ל הוסיף להילה סביבו - באמצעותו ביקש בן-גוריון לגייס את בני הדור הצעיר של המושבים למשימות שביקש להטיל עליהם. הוא דרש מדיין לרכז קבוצה של בני המושבים, שתצא למושבי העולים בבחינת החלוץ ההולך לפני המחנה. הוא השתעשע במחשבה שיצליח להקים תנועת התנדבות גדולה שתקיף רבבות אנשים שייחלצו לצאת ליישובי העולים, להדריכם ולשבת בתוכם, ויניחו את התשתית ל'חזית העם' שעליה חלם.

9. יומן בן-גוריון, 8.1.1949, אב"ג.

10. בן-גוריון, יעודי הרוח והחלוציות בישראל, עמ' 10.

11. ברכה חבס, תנועה ללא שם, תל-אביב 1964, עמ' 16.

12. ב-20.5.54 הגיעה אל בן-גוריון לשדה-בוקר קבוצת סטודנטים מן האוניברסיטה העברית. ראה: יומן בן-גוריון, 23.5.54, ארכיון דוד בן-גוריון (להלן: אב"ג).

13. ראה: הכהן, הגרעין והריחיים.

14. במועצת איחוד הקבוצות והקיבוצים, 15.10.54, צמת, ארכיון התק"ם.

ואכן, דיין שכנע קבוצה מבני מושבים לבוא למפגש עם בן-גוריון בשדה-בוקר, מפגש שבו נוצר הקשר הראשון ביניהם. ביומנו כתב בן-גוריון על אותה פגישה: 'ב-22 באפריל הביא משה ד. נוער מושבי: משה פלד, עמוס הורוביץ, ראובן יפה, אריה נחמקין מנהלל, גדעון יבין (לובין) מכפר יחזקאל, עודד ארוז מכפר יהושע, אמנון קפלינסקי מכפר ויתקין. שיחה ארוכה וטובה. דרשתי שיצאו ליישובי עולים'.¹⁵ שבעת הצעירים היו בניהם של אנשי העלייה השנייה, מייסדי הקיבוצים והמושבים בני דורו של בן-גוריון, והכירוהו מאז היותם בעריסה. בן-גוריון פנה אל מצפונם: 'צריך להציל את המדינה – והפעם לא ברובה ותותה, אלא באת ומתחשה [...]'. עוד דיבר בן-גוריון 'על בטחון המדינה ועניין הגבולות, עצמאות מדינית שאין בכוחה בלבד להפוך עם מפורז ותלוש לאומה העומדת ברשות עצמה. התהום שבין החלק האחד והחלק האחר של אוכלוסיית ישראל, ואיך יהיו לעם אחד [...] והסכנה ששטחי הנגב יופקעו אם אמנם יישארו זמן רב בשממונם'. במיוחד הדגיש בן-גוריון את חשיבותו של הנגב. הוא תבע מן הצעירים שיצאו לשם, שכן 'בדרום ובנגב עמדה ערישת אומתנו, הם אזורי התורפה המסוכנים של המדינה. הם גם תוחלתה הגדולה'.¹⁶ לא בכדי הדגיש בן-גוריון את הצורך ביציאה לנגב. בחמש השנים הראשונות לקיומה של המדינה הגיעו לארץ כ-700 אלף עולים, שהכפילו את אוכלוסייתה. באותן שנים שררו בארץ מצב כלכלי קשה ומחסור חמור בדיוור ובתעסוקה, ומאות אלפי עולים נאלצו להתגורר במחנות מעבר. בשנים אלו הוקמו ברחבי הארץ עשרות מושבי עולים, אך העולים התקשו להסתגל לעבודה החקלאית ואף היו בהם שהעדיפו לעזוב את המושבים. מצבם הכלכלי של מושבי העולים היה קשה ותפוקתם החקלאית היתה מעטה; לקבוצות העולים שנלקחו אל המושבים מן המחנות ומן המעברות לא היה רקע משותף, והעולים התקשו להסתגל למסגרת הארגונית של מושב עובדים, שהתבססה על שיתוף בין המתיישבים. חיכוכים ומריבות בין התושבים גרמו לכך שרבים עזבו אותם, מה שהכביד עוד יותר את התבססותם של הכפרים.¹⁷

15. יומן בן-גוריון, 23.5.54, אב"ג.

16. שם, 29.4.1954.

17. מחקרים רבים נכתבו בידי אנתרופולוגים וסוציולוגים שחקרו את התיישבות העולים. על קשיי הסתגלותם למושב ראה: מ' שוקד וש' דשן, דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון-אפריקה, ירושלים תשל"ז; ע' שפירא (עורך), מושבי עולים בישראל, ירושלים תשל"ב; ד' גלעדי (עורך), מושבי עולים, תל-אביב 1972; S. Deshen, 'Conflict and Social Change: The Case of an Israeli Village'. *Sociologia Ruralis*, 60, 1 (1966); H. Goldberg, *Cave Dwellers and Citrus Growers: A Jewish Community in Lybia and Israel*. Cambridge 1972; M. Shoked, *The Dual Heritage: Immigrants from the Atlas Mountains in an Israeli Village*, Manchester 1971; D. Weintraub et al., *Immigration and Social Change: Agricultural Settlements of New Immigrants in Israel*, Manchester 1971; A. Weingrod, *Reluctant Pioneers: Village Development in Israel*, Ithaca, NY 1966; Dorothy Willner, *Nation Building and Community in Israel*. Princeton, NJ 1969

מצב קשה במיוחד שרר בנגב. בחמש השנים הראשונות לקיומה של המדינה הוקמו שם 36 מושבי עולים. המחסור המתמיד במים ובשירותים חיוניים, קשיי העבודה החקלאית, הריחוק ממרכז הארץ ובייחוד המצב הביטחוני המעורער גרמו סבל רב למתיישבים, ורבים מהם התקשו להסתגל למקום ועזבו את המושבים. בעקבות המחסור באוכלוסייה בכפרים צורפו אליהם קבוצות עולים חדשות בתדירות גבוהה והדבר הגביר את המתח החברתי בהם. המסתננים שבאו מעבר לגבול למטרות גנבה ושווד פגעו לעתים גם בנפש. נטל השמירה שהוטל על המתיישבים הכביד עליהם, אך יותר מכך הרתיע אותם הפחד מפני פגיעתם של המסתננים.¹⁸ כל אימת שגברה פעילות המסתננים והתרבו מעשי החבלה בכפרים היו רבים מהמתיישבים קמים ונוטשים את המקום.

בן-גוריון היה מודע למציאות הקשה ביישובי העולים בנגב וניסה למצוא דרכים להגביר את בטחונם ולחזק אותם גם בתחום המשקי והחברתי. הוא תיאר לבני המושבים את המציאות העגומה ביישובים אלה, ודחק בהם להיענות לקריאתו לצאת ולהדריך את העולים היושבים בהם. ואולם, בני המושבים חככו בדעתם וחששו להתחייב. לאנשי המושבים, שלא כמו לבני הקיבוצים, משמעה של עזיבת המשק היה חיסולם של רפתות ושל לולים, ולכך נוספה ההינתקות מכפרם ומחבריהם. היציאה לנגב לא היתה ספונטנית ולוותר בהתלבטויות רבות. מרבית הצעירים במושבים פעלו במסגרת הפלמ"ח, לחמו במלחמת העצמאות, ולאחר המלחמה חזרו לעבוד במשקיהם ולהתבסס בכפרם. לא קל היה להם להינתק ממופם המואר, / משפתם ושיקם, כלשונו של אלתרמן.¹⁹

במאי שב בן-גוריון ונפגש עם החבורה של בני המושבים. הוא האיץ בהם להתחיל מיד בצעדים מעשיים, ועקב אחר התקדמות פעולותיהם: 'עשו רשימה של 50 צעירים מבני נהלל וכפר ויתקין ללכת לשנתיים ליישובי עולים אך יש ערעור מצד הזקנים', רשם בן-גוריון ביומנו.²⁰ כמו בנושאים אחרים שבהם עסק בעבר, כך גם הפעם – משנתפס בן-גוריון לרעיון לא הרפה ממנו, והיה אחוז אובססיה להוציאו לפועל. בכל פעם שפגש בדיון, היה שב ומעלה סוגיה זו.²¹

לבסוף, בהמרצתם של בן-גוריון ודיין, התארגנה קבוצה של כחמישים צעירים שהביעו נכונות לצאת לנגב. הם סיירו באזור והתרשמו ממצבם הקשה של מושבי העולים. דיין הבטיח לסייע להם ככל שידרש, ובסופו של דבר הסכימו הצעירים לצאת עם משפחותיהם

18. על פעולות המסתננים ועל החבלות ראה: ב' מוריס, מלחמות הגבול של ישראל. 1949-1956, תל-אביב 1996.

19. נ' אלתרמן, 'מעשה בני המושבים', הטור השביעי, עמ' 105.

20. יומן בן-גוריון, 23.5.54, אב"ג.

21. סיפר דיין: 'ב-10:00 בבוקר סטתי לשדה-בוקר; [...] למרות מחלתו וכאביו, מיד לכשנכנסתי החל [בן-גוריון] לחקור אותי על הסיכויים שייכלו בני נהלל וכפר-ויתקין לנגב. ניכר שנושא זה ממלא את ישותו והתעניינותו. [...] רצה מאד לשמוע ממני הבטחה כי הנהללים יילכו.' מ' דיין, יומן, 30.5.54, אבני דרך, תל-אביב 1976, עמ' 120-121.

ליישובי העולים בנגב.²² אך בן-גוריון לא הסתפק בבודדים; הוא רצה לראות חיל גדול שנענה לקריאתו.

פנייתו של בן-גוריון עוררה ויכוחים סוערים במושבים הוותיקים. ברכה חבס, שאספה את עדויותיהם של האנשים שהשתתפו באותן פגישות, סיפרה על הלכי הרוח ששררו בהן: 'שנים על שנים נשאו בלבם את הציפיה לשעה שהבנים יהיו סוף-סוף משוחררים מחובות הגיוסים והתפקידים למיניהם בחוץ [...] יש שחזרו למשק מוזנח והרוס, ויש שלא חזרו, נפלו בדרך. [...] אם יקומו הבנים וילכו שוב בהמוניהם – מי יחלוב? מי יחרוש? מי ישביח את המשק הזקוק כל-כך לדם חדש?'²³

כדי להתגבר על 'הערעור של הזקנים', כפי שכינה זאת בן-גוריון, נקבע כינוס בנהלל,²⁴ ובו ניסה בן-גוריון לשכנע את שומעיו בנימוקים בטחוניים:

מה יקרה בארבע מאות הישובים החדשים אם, חלילה, תהיה מחר שוב פלישה? היעמדו כשם שעמדו בטירת-צבי בשעתה, ביחיעם, בדגניות, בנגבה ובמשמר-העמק? [...] זוהי ארץ קטנה מאוד, ואנחנו עם קטן, ונהלל לא תעמוד ודגניה לא תתקיים, אם ישובי העולים לא יעמדו ולא יתקיימו²⁵

בן-גוריון הפעיל גם לחצים 'פטריוטיים':

לאלה שקיימו את כל המצוות אין רשות לשבת לבדד, טלית שכולה תכלת – ושם יושבים העולים עזובים לנפשם, פליטי החרב מעיראק ומגלויות מרודות אחרות ומנסים לעשות ללא כל הכשרה מה שהחלוצים מאירופה עשו לאחר שנים של חינוך. לקחנו פליטים, שמעולם לא עבדו ולא הריחו ריח קרקע, הושבנו אותם על האדמה [...] ולא ייתכן, כי במדינה קטנה זו תהיינה נקודות אחדות מאירות, מבוססות לא רק במובן הכלכלי אלא גם במובן הרוחני והתרבותי – ולעומתן מאות נקודות נחשלות, שיכולות להיות כנהלל וכדגניה, אם אנשי נהלל ודגניה יצטרפו אליהן.²⁶

ראשי תנועת המושבים לא התרככו בנקל. הם דרשו לבחון את הדברים ולא למהר לצאת. שמואל דיין הציע 'להסדיר' את הליכת הבנים כך שלא כל אחד יהיה רשאי לקום וללכת, אלא אם האב חולה או הבן יחיד בבית – לא ילך, כדי שלא ייחרב המשק שבנו במשותף אבות ובנים במשך עשרות שנים. הוא הציע להשאיר את ההכרעה בידי מועצת תנועת המושבים, שתקבע מי ומי יהיו ההולכים. בנו, משה דיין, שהיה מראשי התומכים ביציאה לנגב, אמר שהליכה זו אל מושבי העולים קשה יותר מהתגייסותם של בני המושבים בשנים

22. שם.

23. חבס, תנועה ללא שם, עמ' 28.

24. מועדו נקבע ל-10 ביוני. ראה: דיין, אבני דרך, 8 ביוני 1954, עמ' 122.

25. חבס, תנועה ללא שם, עמ' 32-33.

26. שם, עמ' 33; וראה גם: מ' בר-זוהר, בן-גוריון, ב, תל-אביב תשל"ז, עמ' 1006-1007; ד' בן-גוריון, חזון ודרך, ה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 223-232.

קודמות לבריגדה, לפלמ"ח ולמלחמת העצמאות: 'אז נגעו הדברים במישרים בנו, בגופנו ובשלומנו. [...] אם רצינו או לאו – נשמנו אותם מאז גיל הילדות. לא כן היום, כשהמתרחש במושבי העולים הוא מאתנו והלאה'.²⁷ הוא קרא לבני המושבים לעמוד באתגר שהציב בן-גוריון, ולא לצפות שיהיו גם מתנדבים אחרים או להתנות את יציאתם בכך.²⁸ כוונתו הראשונית של בן-גוריון היתה שבני המושבים יצאו למושבי העולים בנגב כדי להתיישב בהם התיישבות של קבע. כשהסתבר שהסיכוי להגשמתה של תוכנית זו מועט, נתגבשה התוכנית של יציאה לנגב לתקופת זמן מוגבלת. בתחילה דובר על שנים אחדות, ולבסוף דובר על יציאה לשנה או לשנתיים.²⁹ כחודש לאחר אותו כנס בנהלל יצאה הקבוצה הראשונה של בני המושבים לנגב. ב-4.7.1954 נערך בקיבוץ אפעל מפגש שבו השתתפו כל היוצאים – 120 במספר. שניים מהם נבחרו לרכו את התוכנית – ראובן יפה מנהלל ושלוש זוהר מכפר ויתקין. השניים החלו בעבודה עוד לפני הכנס בנהלל: הם ביקרו במושבים השונים, עודדו צעירים לצאת להדרכה, שיבצו את המועמדים בצוותים וקבעו לאן ילך כל אחד.

אחדים מן הצעירים שיצאו להדרכה במושבי העולים הלכו בעקבות הוריהם, שהתנדבו להדריך עולים בשנותיה הראשונות של המדינה. ואולם, שלא כמו הוריהם, שיצאו כל אחד ליישוב אחר, הנהיגו הצעירים חידוש – הם התארגנו בצוותים. בכל צוות נכללו מדריך, מורה, גנת ואחות, ואליהם השתדלו לצרף גם מדריך נוער, מפקד אזור (מא"ז) ורופא. המתנדבים האמינו כי לא יהיה בכוחו של מדריך אחד לעמוד במשימה לבדו, וכי יצליחו לפעול רק בעבודה משולבת של צוות מגוון. יתרון נוסף של השהייה בצוותא בקבוצת המדריכים היה התמיכה החברתית ההדדית, שהקלה על הצעירים את הבדידות בהיותם רחוקים מביתם ומחבריהם. בדיונים ובהחלפת דעות היתה הפריה הדדית, שסייעה להם לנווט את פעילותם במושבי העולים. כדי לסייע להם בגיוס חברים נוספים לצוותיהם הורה משרד הביטחון להפנות ליישובי העולים בנות שעשו את שירותן הצבאי כמורות וכגננות. רבות מן המורות והגננות שהגיעו למושבי העולים היו גם הן בנות מושבים וקיבוצים. בסוף 1954 הגיע מספר המדריכים והמדריכות, ובכללם הגננות והמורות ל-160.

המדריכים הצעירים שוכנו ב'בלוקונים' שהועמדו לרשותם בתוך המושבים, ונהגו להתכנס בערבים באחד הבתים להחלפת רשמים, להתייעצויות ולדיונים בנוגע למהלך העבודה ביישובים. רוב בני המושבים הוותיקים הכירו זה את זה, ובמרוצת הזמן נרקמו ביניהם יחסים אישיים. זוגות לא מעטים נקשרו בין שבילי המושבים. הקשרים החברתיים ריככו את קשיי העבודה בכפרי העולים. הרווקים הסתגלו בנקל לתנאי החיים בבילוקונים הקטנים. קשה

27. חבס, תנועה ללא שם, עמ' 35.

28. שם, עמ' 36.

29. ראיונות עם מדריכים מכפר ויתקין, 27.4.1993 (הראיונות נעשו בידי המחברת, אלא אם צוין מקור אחר).

יותר היתה קליטתן של משפחות המדריכים שיצאו לכפרי העולים, בהיותן מטופלות בפעוטות ובתינוקות. ההסתגלות היתה קשה לא רק להורים אלא גם לילדיהם.³⁰

בני הקיבוצים

לאחר הכינוס בנהלל החליט בן-גוריון לפנות גם אל הקיבוצים במטרה לארגן גם בהם קבוצת צעירים שיצאו להדרכה ביישובי העולים. גם כאן נתגלעה מחלוקת בין הצעירים לדור ההורים, מחלוקת שהיתה חריפה מזו שהסתמנה בכנס בני המושבים. ראשי התנועה הקיבוצית טענו שאין לתנועה די כוח אדם לצרכיה, מה גם שלא ניתן להפקיר את המשקים הצעירים של התנועה הקיבוצית וללכת לסייע ליישובים אחרים. בשנותיה הראשונות של המדינה הוקמו בה כשמונים קיבוצים. הם שיוועו לסיוע, וראשי התנועה הקיבוצית טענו כי על התנועה לעשות קודם לביתה בטרם תשלח את בניה לסייע לתנועות אחרות.³¹ בקרב אנשי הקיבוצים שררה באותה עת תחושה שהקיבוצים הולכים ונחלשים. הצטרפותם של חניכי תנועות הנוער לקיבוצים לאחר קום המדינה לא היתה רחבת היקף כבימי המנדט. גם חברי קיבוצים ותיקים עזבו את משקיהם, ובכל המשקים היה מחסור בידיים עובדות, שהורגש במיוחד במשקים הצעירים. במציאות זו לא ראו אנשי הקיבוצים בעין יפה את יציאת בניהם לסייע למושבי עולים.

בן-גוריון, שלא ציפה להיענות גדולה במשקי הקיבוץ הארצי והקיבוץ המאוחד, יריביו הפוליטיים, יצא להיפגש עם אנשי איחוד הקבוצות והקיבוצים במטרה לשכנעם שיתנו את ברכתם לבניהם ויניחו להם להצטרף לחבריהם מבני המושבים. אך לבן-גוריון ציפתה אכזבה: 'לא מצאתי התנדבות עזה, אלא קצת אירצון חבוי'.³² הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי, שגם אליהם הועבר המסר, דחו אותו, כצפוי, וגם אנשי איחוד הקבוצות והקיבוצים לא ששו להיענות לו, אם כי היו פחות נחרצים בהתנגדותם.

ואולם, בן-גוריון לא הרפה, וביקש ממקורביו בתנועה הקיבוצית לסייע לו בגיוס הצעירים. אריה בהיר, מקיבוץ אפיקים, הצביע על צבי כסה מקבוצת שילר כמי שעשוי לסייע בגיוס הצעירים במשקים. כסה היה פעיל בחוגי הצעירים בקיבוצים, ובשנת 1952 הקים את חטיבת

30. אמנון וגילה קפלינסקי מכפר ויתקין, שהיו מטופלים בילד בן ארבע ובתינוק, נתקלו בקשיים כבר בצעדיהם הראשונים במושב – הילד לא הסתגל למקום החדש ולא רצה להישאר בו, ובלתי-בררה החזירו אותו לכפר ויתקין. במקרים מסוימים חלו הילדים והאימהות נאלצו לעזוב עם ילדיהן בהותירן מאחור את האב, שנשאר להדריך בכפר העולים. ואולם, רוב המדריכים המשיכו להתגורר במקום עם ילדיהם. ריאיון עם מדריכים מכפר ויתקין, 27.4.1993.

31. ריאיון עם צבי כסה, 15.7.1993, וריאיון עם נתמן רו, 11.2.1976. הריאיון עם נתמן רו נערך עלידי המרכז לתייעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית בירושלים [להלן: 'מת'ב]. כל ריאיון שלא מצוין כי מקורם ב'מת'ב נערכו בידי המחברת.

32. יומן בן-גוריון, 14.10.54, אב"ג.

הנוער של האיחוד במאמץ לגבש מסגרת ארגונית ותוכנית לפעילות חברתית ורעיונית של הצעירים בקיבוצים. ואכן, כסה נקרא לפגישה עם בן-גוריון והסכים להתגייס לפעולה. הוא ובני המושבים עברו בין הקיבוצים וניסו לשכנע צעירים נוספים להצטרף להדרכה ביישובי העולים.³³

לבני המושבים היו קשרים אישיים עם צעירי הקיבוצים, שעמם התיידדו במהלך שירותם בפלמ"ח ולאחר מכן, כשלחמו כתף אל כתף במלחמת העצמאות. קשרי חברות אלה גברו על המחיצות שבין התנועות, וחבורה של בני קיבוצים החלה להתגבש כדי לצאת עם בני המושבים להדרכה ביישובי הנגב. בין הראשונים מבני הקיבוצים שהתנדבו להדרכת העולים היה נחמן רוז מגבע, בן למייסדי הקבוצה, ומי שהיה לימים חבר כנסת מטעם התנועה הקיבוצית. בצבא שירת רוז כקצין חינוך והיה מעורב בבעיית קליטתם החברתית של בני הנוער מקרב העולים החדשים. לימים סיפר: 'הפעילות הזאת [בתוך הקיבוצים] התארגנה לא במגעיים בין ראשי תנועות, אלא בין הצעירים. הדליקו נר בנר, מי שהתעורר לדבר הזה הלך ודיבר עם חברים שלו בקיבוץ אחר, ועשו כינוסים, וסיירו במושבי העולים, ועוררו את האנשים ליציאה'.³⁴ רוז יצא ליישוב עולים עם אשתו, גירה, ועם שני ילדיהם הפעוטים. על המניע שהביאם לעשות זאת אמר רוז:

היתה איזו תחושה שאנחנו לא עושים מספיק בתוך כל הפעולה העניקת הזאת, בתוך כל המאמצים הגדולים של קליטת העלייה. התנועה הקיבוצית, למעשה, נשארה בשולי הדרך, אנחנו לא היינו מסוגלים לקלוט אותם, הם לא רצו בכלל להצטרף לתנועה הקיבוצית, זה באיזה שהוא מקום העיק על הנוער בקיבוצים ודחף אותם לחפש דרך ולהצטרף למעשה הזה באמצעות המפעל של ההתנדבות ליישובי העולים.³⁵

צעדם של בני הקיבוצים עורר מורת רוח במשקיהם. לדברי רוז:

זה היה בהחלט דבר ללא תקדים, שנוער ואנשים צעירים שהיו יכולים על-פי כישוריהם ונסיונם לעשות פעולות גדולות מאוד בתוך תנועות הנוער הקשורות עם התנועה הקיבוצית, ובשליחויות שונות, או בתוך ההתיישבות של התנועה הקיבוצית, הלכו אל תנועה אחרת, לטיפוס משק אחר, ולטיפוס יישוב אחר, כאילו עוברים מתנועה לתנועה אחרת, ומסיטים כוחות אל מטרה שהיא לא בדיוק המטרה של התנועה אליה הם שייכים [...] זה היה מעשה שלא התקבל כל כך פשוט בתוך התנועה שלנו, שאנחנו מבוזים פה כביכול כוחות על תנועה אחרת.³⁶

ככינוס שנערך בתל-יוסף (ב-13.11.54) ניסתה קבוצת הצעירים לרכך את התנגדותם של הוריהם ושל ראשי תנועתם ולשכנעם בצורך לצאת להדרכת העולים. סוגיה זו שבה ועלתה

33. ריאיון עם כסה, 15.7.1993.

34. ריאיון עם רוז, 11.2.1976, מת"ב.

35. שם.

36. שם.

בכנסים שונים של איחוד הקבוצות והקיבוצים: 'היו ויכוחים בכל יישוב ויישוב, בכל קיבוץ וקיבוץ, באספות, בוועדות ובדיונים [...] והיו שהתנגדו לזה וראו בזה בהחלט מעשה שהוא טעות מבחינה תנועתית', סיפר רו. אולם בסופו של דבר, לנוכח עמדתה הנחרצת של קבוצת הצעירים, אישרה מזכירות האיחוד את הצטרפותם של בני הקיבוצים לבני המושבים. המצטרפים היו כשישים במספר. נחמן רו מגבע יצא עם עוד שבעה אנשים מקיבוצו. במבט לאחור סיפר רו: 'זה היה בהחלט הרבה, בייחוד אם נזכור שלא היינו כל־כך רבים [...] נוער, צעירים בגילים ההם לא היו כל־כך מרובים. חלק מהאנשים שיצאו היו בתפקידים מרכזיים, אם זה בעבודה, או בחברה, במשק, הקבוצה שלנו בהחלט פה נפגעה, זה חסר לה באיזה מקום'.³⁷

בכנס משותף של בני המושבים ובני איחוד הקבוצות והקיבוצים, שנערך בבאר־שבע ב־11.12.54, שבו המתנדבים ודנו ביעדים שעליהם להציב לעצמם ובדרכי הפעולה שיש לנקוט להשגתם. הם האמינו כי רבים יצטרפו אליהם, וכי יהפכו לתנועה גדולה בת אלפים ורבבות, שתהיה 'חלק אחראי ומשפיע בתוך תנועה כללית להתעוררות בארץ, שסימניה הראשונים מתגלים זה עתה, ומוצאים כיוונים במאווי הליכה להתיישבות, החייאת אזורים שוממים ושינוי האווירה הכללית'. הם הילכו בגדולות, ראו עצמם כחיל חלוץ העובר לפני המחנה הגדול של המתנדבים, וקבעו שמוסדותיהם שייבחרו יפעלו 'לשיתוף פעולה ולעידוד מעשי לכל גרעין שיתלכד בארץ למטרה זו'. הם דיברו על 'הרחבת הפעולה לעבודה בתחלי הגליל ולכיש, להדרכת המתיישבים ולהשתתפות בתכנון וביצוע במפעלי ההתיישבות והפיתוח שיעשו'. כמו כן, כמי שעומדים להפוך לתנועת עממית גדולה, דנו הצעירים בכובד ראש במבנה התנועה, במסגרות הארגוניות שלה, בתקנון ובבחירת המוסדות.³⁸ הם התלבטו גם בבחירת שם שיהלום את התנועה החדשה, אך לא הגיעו לעמק השווה בעניין זה. כעבור שנים, כאשר באה ברכה חסל לתאר את פעולת המדריכים מקרב בני המושבים, היא כינתה אותם 'תנועה ללא שם'³⁹ – כינוי שהיה בו יותר מסמל.

בני הקיבוצים, שהתארגנו ליציאה ב־1955, באו רובם ככולם מקיבוצי איחוד הקבוצות והקיבוצים: גבע, גניגר, יפעת, קריית ענבים ורמת יוחנן. הצטרף אליהם אוריאל לין, חבר משמר־העמק, היחיד שהיה חבר הקיבוץ הארצי. הם התלכדו עם עוד מתנדבים מהמושבים, ויחדיו מנו כשבעים איש, שהיוו את קבוצת המדריכים השנייה שיצאה למושבי העולים. באותה עת התעוררה הדרישה להרחיב את פעולות ההדרכה אל מעבר לנגב. רוב היוצאים בגל השני הופנו לפרוודור ירושלים ולגליל, והבאים אחריהם נשלחו לחבל לכיש, שבהקמתו החלו באותה שנה.⁴⁰

37. שם.

38. חסל, תנועה ללא שם, עמ' 60-61.

39. כך קראה חסל לספר שלה שתיאר את אותה תנועה.

40. התכנון של חבל לכיש החל ב־1954, והיישובים אוכלסו בשנים 1955-1956. ראה: ח' גבתי, מאה שנות התיישבות, ב', תל־אביב תשמ"א, עמ' 49-52; א"ל אליאב, קפיצת הדרך, תל־אביב 1970; ריאיון עם רו, 11.2.1976, מת"ב; ריאיון עם כסה, 15.7.1993.

ותיקים מול עולים

בני המושבים והקיבוצים ראו עצמם כמי שיוצאים לחזית, אל 'הקרב על העם היהודי', כהגדרת אלטרמן. המונחים הצבאיים הלמו את הלכי רוחם. אחדים מהם שירתו בבריגדה, רובם שירתו בפלמ"ח והשתתפו במלחמת העצמאות, ועתה הם ראו עצמם כמתגייסים למשימה נוספת. ואולם, הם לא העריכו מראש עד כמה שונה תפקיד זה שקיבלו על עצמם מהתפקידים שבהם התנסו בעבר. הם היו משוכנעים שבכוח הרצון, התעוזה והמאמץ הם יצליחו להפוך סדרי בראשית, והאמינו כי בהדרגה נכונה ניתן יהיה לשנות את המבנים החברתיים והתרבותיים של העולים – להפוך אותם לבני דמותם וצלמם. הדימוי של העולים בעיני המדריכים הצעירים היה נמוך מאוד, והם לא פקפקו בזכותם לחולל שינוי בקרב העולים ובצורך לעשות כן. הם חשו כממלאי שליחות לאומית:

הרגשת שאתה עומד פה על צומת העצבים של הקמת עם [...] לוקח אנשים שנעקרו ממקומם ללא ידיעה, חוץ מהקשר הדתי לציון, ללא אידיאולוגיה ציונית, ללא קשר לחקלאות, ללא שום הכשרה לכל העניין הזה, וכן ללא כל הרגלי קהילה שמנהלת את חייה באופן אוטונומי [...] ואתה, בן הארץ הזאת, עם החברים שעובדים אתך, צוות המדריכים, עושים פה את המשימה הבלתי אפשרית כמעט – להפוך אותם למתיישבים קבועים, לאנשים שרוצים לחיות במקום הזה, ומסוגלים לקיים כפר עברי שמסוגל לעמוד בכוחות עצמו, כלכלית, חברתית, וציבורית בכלל.⁴¹

המדריכים לא החשיבו את כישורי העולים ולא העריכו שיש להם אידיאלים משלהם. הם לא היו מודעים לעומק השינוי שביקשו לחולל בעולים. אך עד מהרה הם נוכחו לדעת שמשימה זו נשטלו על עצמם קשה יותר משהעלו על דעתם. התרשמותם הראשונה של המדריכים מן הכפרים החדשים לא היתה טובה. התופעה הבולטת ביותר בהם היתה חוסר מכנה משותף בין המתיישבים. מקצתם הובאו למושב מיד עם בואם ארצה – רובם מקרב יוצאי מרוקו, שמיד עם הגיעם לארץ הועברו מן האונייה אל הכפר. מתיישבים אחרים היו אנשי 'מן העיר אל הכפר'⁴² – חלק מהם מן המעברות, ואחרים שלא נקלטו בעיר וניסו את מזלם בהתיישבות. המדריכים הסתייגו מהם: 'זה היה ערב רב שלא ידע לכלכל את ענייניו מהיום למחר, רובם

41. ריאיון עם רו, 11.2.1976, מת"ב.

42. התוכנית 'מן העיר אל הכפר' הוצאה לפועל בשנת 1953. מטרתה היתה להפנות ליישובי הנגב מתיישבים נוספים, גם מקרב היישוב הוותיק, שהתגורר בערים. את התוכנית 'מן האונייה אל הכפר' גיבשה הסוכנות בשנים 1954-1955, והיא נועדה לעולים מצפון אפריקה שהגיעו בגל השני של העליה, באמצע שנות החמישים. ראה: הכהן, הגרעין והריחיים; וכן: דבורה הכהן, 'מדיניות העלייה בעשור הראשון למדינה', בתוך: דבורה הכהן (עורכת), קיבוץ גלילות: עלייה לארץ-ישראל – מיתוס ומציאות, ירושלים 1998, עמ' 285-316.

היו מוכי גורל, והמניעים שלהם היו בעיקר כלכליים [...] כאשר המציאות בכפר לא ענתה על הציפיות שלהם, קמו ועזבו'. כך נראו העולים בעיני המדריכים.⁴³ בשלב הראשון לבואם הסתפקו המדריכים בנקיטת פעולות בלתימת העזיבה. אריק נחמקין, יליד נהלל, דור שני למייסדי המושב, שהיה מראשוני בני המושבים שיצאו לנגב, תיאר את המציאות שבה נתקלו: 'החשש הגדול באותם ימים היה שהיישובים האלה, ברגע שבני המשפחה באזורים עירוניים יוכלו לקבל אותם, הם יתרוקנו מיישוביהם'.⁴⁴ אך נחמקין וחבריו קיוו כי לא רק שיצילו את האזור מנטישה, אלא אף יעלה בידם לחזק את הכפרים ולפתחם: 'תפקידנו כמדריכים היה לעשות הכול על מנת שהאנשים יישארו במקומם, ייקלטו בעבודה, יתארגנו כקהילה, כחבורה, כחברה, ויתחילו להרגיש עצמם בבית'.⁴⁵ נחמקין יצא עם משפחתו – עם אשתו ועם שני ילדיו הפעוטות – ונשלח למושב ברוש, שהוקם ביוני 1953 ואוכלס בעולים ממרוקו. מאחר שבברוש לא נמצאו דירות פנויות עבור המדריכים, הם השתכנו בבתים ריקים שנמצאו במושב הסמוך, תדהר, שגם הוא הוקם באותה תקופה ואוכלס בעולים ממרוקו. מדי בוקר יצא נחמקין להדריך בברוש; בתום שמונה חודשים לשהותו בכפר הוטל עליו לרכו את ההדרכה בנגב, והוא המשיך להתגורר בתדהר גם כשהיה מופקד על הקשר ועל התיאום בין המדריכים באזור, תפקיד שמילא עד שלהי 1956. שנתיים וחצי לאחר שיצא מנהלל חזר נחמקין למשקו.⁴⁶ צבי כסה יצא תחילה לבקוע שבפרוזדור, ולאחר מכן עבר עם אשתו ועם בנו הפעוט לג'מ (3.6.53), שם נשאר עד 1961.⁴⁷ רוב המדריכים האחרים שהו ביישובים במשך שנה עד שנתיים. עבודת המדריכים היתה מגוונת. וכך סיפר נחמן רוז:

תפקידי היה לטפל בכל העניינים הפנימיים, סכסוכים בין אנשים, רצון לעבור למקום אחר, טיפול בשיפור תנאי הדיור, לסדר את הילדים במוסדות חינוך מחוץ לכפר, טיפול בענייני בית ספר, טיפול בכל הקשרים עם הסוכנות היהודית, עם לשכת הסעד, עם משרד הפנים – כל הסידורים הללו של תעודות זהות, כל ענייני הביטחון – סידורי השמירה במקום, הקשרים עם תנועת המושבים, עם 'מת"ח', כל העניינים הקשורים עם תשלום השכר לעובדים, המגעים עם הקרן הקיימת [...] הייתי עבורם הכתובת לכל דבר, אפשר לקרוא לזה מעין כותל שאליו היו פונים בכל צרה, ואליו היו באים בטענות בכל עת מצוקה, והייתי צריך לתת מענה לכל הצרכים שלהם.⁴⁸

43. ריאיון עם נחמקין, 26.1.1975, מת"ב.

44. שם.

45. ריאיון עם רוז, 11.2.1976, מת"ב.

46. שם. נחמקין נשאר מעורב בנעשה במושבים, והיה עתיד לכהן כמזכיר תנועת המושבים וכחבר כנסת מטעמה, וכשר החקלאות בשנות השמונים.

47. ריאיון עם כסה, 15.7.1993. כסה חזר לקבוצת שילר ב־1957, אך חודשים אחדים לאחר מכן חזר לנגב, והפעם כדי לכהן כראש המועצה מבוועים. הוא החזיק בפועל בשני תפקידים: בתפקיד ראש המועצה וגם בתפקיד הממונה על היישובים האלה מטעם הסוכנות. כסה נשאר במקום עד 1961.

48. ריאיון עם רוז, 11.2.1976, מת"ב.

את פעולתם החלו המדריכים הצעירים בסערה. הם החליטו להשיג את היעדים שהציבו לעצמם, ובמהירות המרבית. גם סגנון עבודתם היה נחרץ. הם הציגו את פעילותם כמאמץ לשרש תכונות שליליות של העולים: כאשר מתיישבי אחד הכפרים, שהתבקשו לפרוק משאית עם תפוחי אדמה שנועדו לזריעה בכפרם, התנו את העבודה בקבלת תמורה כספית גבוהה, ראה המדריך בסכום המופרז שנקבו סחיטה ולא נענה להם. משסירבו לבצע את העבודה ניגש המדריך למשאית ובעצמו פרק מעליה שק אחר שק, אל מול פניהם המשתאות של אנשי הכפר.⁴⁹ פעולות כאלה ואחרות העמידו את המדריכים באור מוזר בעיני העולים: 'לא תמיד הבינו בדיוק מי אנחנו, מאין באנו, מה הניע אותנו לבוא. לעתים חשבו אותנו כפקידים, כאילו ביורוקרטיה, כממונים [...]'.⁵⁰

גיוס משאבים

המדריכים האמינו שאם יוטב המצב הכלכלי בכפרי העולים ישפיע הדבר גם על המערכת החברתית וידרבן את העולים לא רק להשקיע מאמצים רבים יותר בפיתוח המשק החקלאי אלא גם להסכים לאמץ את המסגרת הארגונית של המושב. לפיכך פעלו כדי להגביר את קצב הזרמת המשאבים לכפרים. המדריכים הצעירים היו קצרי רוח. הם רצו להשיג הרבה ומהר, והציפו את המוסדות המיישבים ואת משרדי הממשלה בקריאות דחופות לעזרה. בני המושבים לא הלכו בדרכים המקובלות במערכת הממסדית. דרכי הפעולה שנקטו היו פנייה ישירה לראש המדינה ותביעה למילוי מידי של דרישותיהם. כך נהגו כל אימת שביקשו להגדיל את כמות המשאבים ואת תקציבי המושבים או לשפר את השירותים שהוענקו להם. הם האמינו שאם יציגו את תביעותיהם בתוקף יוסדרו מיד כל העיוותים. כשלא נענו מיד, היו מזעיקים את בן-גוריון, ומדי פעם היו מכנסים ישיבות בביתו. כמו כן ידעו שאם יוזמנו אשכול ועובדי המחלקה להתיישבות לפגישה עם בן-גוריון, הם לא יוכלו לסרב להזמנה. ב-27 באוגוסט 1954 רשם בן-גוריון: 'נתכנסו צעירי המושבים בבאר-שבע יחד עם אשכול ועובדיו להשמיע טענותיהם של המתיישבים: הלנת שכר, חוסר חשמל (מפריע כל פעולה תרבותית בערב), חוסר מקלחת, טענות ל"תנובה" (היא נותנת מחירים נמוכים משל סוחר פרטי), הברור נמשך כארבע שעות'. כדי להקנות לתביעותיהם משנה תוקף הזמינו המדריכים לאחדות מן הפגישות גם את משה דיין: 'בני המושבים העלו שורה של תביעות - חשמל, מקלחת, חתימת חוזים, בעיות שיווק וכו'. היו כמה הגזמות בטענותיהם. אף-על-פי-כן יש, ללא ספק, יסוד לחלק מן הטענות, מקורן בסחבת, בביורוקרטיה, בחוסר רצון טוב [...]'.⁵¹

49. שם.

50. שם.

51. חבס, תנועה ללא שם, עמ' 50-51.

על-פי-רוב השיגו המדריכים את אשר ביקשו. בייחוד פעל בן-גוריון לקידום שני נושאים: יהיו האמצעים מוגבלים כפי שיהיו – על שתיים אין לוותר: על הפעולה להצלת הנוער מן הבחינה הרפואית, החברתית והתרבותית. ועל עשיית המכסימום להרמת מצב הבטחון בישובים – על-ידי סיוע בשמירה, במא"זים טובים וכו'.⁵² אשכול הבטיח לשפר גם את תנאי המגורים במושבים ולהכניס מקלחות לבתים. באותה עת האמינו בני המושבים כי בעזרת הזרמה מוגברת של משאבים יוכלו לפתור את הבעיות הכלכליות הקשות במושבים, וכך יוכלו לרכוש את לב העולים ולהניע אותם להיענות לתביעות המדריכים גם במישור החברתי. בני המושבים שהתגוררו במושבי העולים הזדהו עם סבלם של העולים וניסו לסייע להם להיטיב את תנאי החיים ביישוביהם. הם הציגו עצמם כפרקליטיה של התיישבות העולים, שאינה יודעת לתבוע בתוקף את זכויותיה, וכמי שמשמשים לה לפה, אז כדברי אלתרמן: 'הם ידה הדופקה על שלחן'.⁵³ בייחוד התרעמו בני המושבים על אנשי הסוכנות שהיססו להקצות משאבים לכפרים. הם דרשו להקצות לכפרים יותר משאבים ולא לכבול את ידי המתיישבים. כל אימת שתביעותיהם לא נענו נהגו המדריכים לחזור ולהזעיק את בן-גוריון, פטרונו, והוא תמך בהם ללא סייג: 'באו החברה, הבעיה היא תקציב. אפשר בזמן קצר להביא הישובים לעצמאות כלכלית [...] הגורם העיקרי הגדלת שטחי ההשקאה, [...] יש לתת פרה לאיש, תוספת חדר לשיכון, מחסן ועוד [...]', רשם בן-גוריון ביומנו⁵⁴ – דברים שלא נותרו על הנייר בלבד. ימים אחדים לאחר כתיבתם, בפגישה שנערכה בין בני המושבים לראשי המוסדות בביתו של בן-גוריון בתל-אביב, תבעו בני המושבים לא רק את ביטול הקיצוץ בתקציב המושבים, כפי שהציע משרד האוצר, אלא אף את הגדלתו של תקציב זה. הם תקפו את אשכול, שר האוצר, ואת מנכ"ל משרדו, פנחס ספיר, על אוזלת ידם, ותבעו כי כל דרישותיהם ייענו.⁵⁵

היחסים עם אנשי הסוכנות

המדריכים ראו עצמם כשליחיו הישירים של בן-גוריון וכחבריו של משה דיין, הרמטכ"ל, שתמך בהם והבטיח להם כל עזרה שתידרש. תחושתם היתה שהם מבצעים שליחות לאומית, ולפיכך ראויים לעזרה ללא סייג. בטחונם העצמי וקשריהם הישירים עם כל ראשי המוסדות נטעו בהם את האמונה שניתן לבצע כל דבר אם רק יופעלו האנשים המתאימים, בייחוד אלה שהכוח בידם. הם הביטו בזלזול על עובדי הסוכנות, ואנשי חבל הנגב היו בעיניהם פקידים

52. שם, עמ' 51.

53. ג' אלתרמן, 'מעשה בני המושבים', הטור השביעי, עמ' 108.

54. יומן בן-גוריון, 15.5.1955, אב"ג.

55. חבס, תנועה ללא שם, עמ' 62-68.

שידם קצרה. הם לא הסוו את התנשאותם ונהגו כלפיהם ביהירות.⁵⁶ גם לאחר שנים הוסיפו המדריכים להאמין כי עבודתם היתה חשובה ויעילה עשרת מונים מזו של אנשי חבל הנגב:

אני חושב שזה שאנחנו לא באנו אליהם [אל העולים, ד"ה] במכונית לשמונה שעות עבודה, אלא חיינו אתם ממש, ועבדנו במה שלהם נראה קשה מאד [...] זה הקל מאד את ההדרכה. כשאתה חי אתם ואתה מראה להם שלחרוש בסוס זה לא בעיה [...] בכלל היתה אצלם ובצדק איזו שהיא הערצה. אני לקחתי סוס שאי אפשר היה להשתלט עליו, ותוך עשר דקות הוא היה הולך אצלי בתלם וחורש, והכל הסתדר.⁵⁷

על רקע התנשאותם של בני המושבים נוצרה עוינות סמויה בינם לבין אנשי הסוכנות, עובדי חבל הנגב, שהיו אף הם צעירים בני גילם ששירתו בפלמ"ח, לחמו במלחמת העצמאות, והיו בעצמם יוצאי קיבוצים. מיכה טלמון, צבי פלדמן, ואחרים חשו שעבודתם אינה פחות חלוצית ואינה נופלת בערכה מזו של בני המושבים. אנשי חבל הנגב לא ישבו כפקידים מאחורי המכתבות במשרדיהם; הם ליוו את המתיישבים מיום עלותם על הקרקע, היו מעוררים בכל בעיותיהם וניסו להתמודד עם קשייהם בדרכים בלתי שגרתיות. יתר-על-כן, הם חשו שתרומתם גדולה אף יותר מזו של בני המושבים והקיבוצים, שהרי הם לא באו לנגב לתקופה מוגבלת אלא קשרו את גורלם במקום. הם ויתרו על עבודה נוחה ומתגמלת יותר במרכז הארץ ובאו לגור עם משפחותיהם בכאר-שבע, שבאותם ימים היתה עיירה קטנה ונידחת.⁵⁸ במשך שנים של עבודה מייגעת הם למדו כי אי-אפשר להסדיר בעיות בהבל פה, בייחוד לאור העובדה שהקשיים צצו מכיוונים שונים ובלתי צפויים, ובטרם עלה בידם להתגבר על מכשול אחד כבר ניצבו לפני כמה קשיים נוספים.⁵⁹ עובדי חבל הנגב חשו מועקה, ואולי אף שמץ של קנאה: במשך שנים אחדות הם עמלו למען ביסוס הכפרים, עסקו בעבודה אפורה ומייגעת, אך אליהם לא הוצמד כל משורר, ואיש לא שר להם שירי הלל.⁶⁰ בני המושבים חיו את דעתם בכל נושא. הם לא היססו למתוח ביקורת על תוכניותיה ועל דרך עבודתה של המחלקה להתיישבות, ניהלו ויכוחים ערים בשאלות תכנון, ואף הביעו התנגדות להקמתה של העיירה אופקים. כאשר הגיעו לנגב, תיארו אותו בני המושבים כאילו לא היה קיים שם דבר בטרם בואם: 'באנו לשם והיפשנו ענפים חקלאיים להתחיל בהם, כי לא היה שם כלום. והגענו למסקנה שהאזור הזה מתאים לגידול סלק סוכר ובצל'.⁶¹ מתתיהו כהנוביץ, מנהל

56. ריאיון עם כסה, 15.7.1993.

57. ריאיון עם נחמקין, 26.1.1975, מת"ב.

58. ראינות עם מיכה טלמון ועם צבי פלדמן, 1993.

59. על הקשיים במושבי העולים בנגב ראה: הכהן, הגרעין והריחיים.

60. ראינות עם מיכה טלמון ועם צבי פלדמן, 1993.

61. ריאיון עם נחמקין, 26.1.1975, מת"ב.

חבל הנגב, הגיב בתרעומת על התעלמותם זו של בני המושבים מהעבודה המאומצת שעשו אנשי חבל הנגב במושבי העולים.⁶²

התעלמותם של בני המושבים מעבודתם של אנשי הסוכנות, כמו גם דרך פעולתם של המדריכים, שניסו לעקוף את סמכותם של אנשי חבל הנגב בפנותם ישירות אל ראשי המוסדות, העיבה על היחסים בין שני הצדדים. ואולם, היחסים השתנו במהלך עבודתם של בני המושבים. משהכירו אלה האחרונים את סבך הבעיות הם למדו להעריך את פועלם של עובדי חבל הנגב, אם כי לא השלימו עם דרך עבודתם: 'היו דברים שהם לא היו מסוגלים לעזור לנו. או לא היו מסוגלים לעזור לנו בקצב ובמהירות ובממדים שהיינו צריכים אותם'.⁶³

תגובות העולים

העולים הביטו במדריכים כחשד והמגעים בינם לבין המדריכים היו מתוחים. העבודה הפיזית הקשה לא היתה לרוחם של רבים מן העולים, ורבו תופעות של מרי ושל עולים המסרבים לבצע את עבודות העידור, השתילה, ההשקיה וטלטול הצינורות. העולים סברו כי המדריכים רודים בהם והגיבו בשביתות ואף באלימות: 'אחד המדריכים ממש נפצע, הסתערו עליו וממש הכו אותו, היות והוא דרש מהם את מכסת העבודה הנדרשת - של הפירת בורות או של איסוף פרי, כך וכך ארגזים של כרוב או שקים של תפוחי אדמה שצריך לאסוף אותם מהשדה [...] הם רצו לעבוד פחות ולקבל את המשכורת כרגיל. והלחץ של המדריך היה מקומם אותם, והיו כתוצאה מזה גילויים של אלימות, של סרבנות, של שביתות, סיפר נחמן רוז.⁶⁴ המדריכים, שמתחו ביקורת על העולים ותיארו אותם כנרפים, החליטו שלא לוותר ולא להרפות את לחצם. הם לא רצו להיראות כמי שנכנעים לאיומי העולים, אך אלה האחרונים עמדו במריים ולא היו מוכנים לקבל את מרות המדריכים. לעתים קרובות הפך המאבק להתנגשות כוחנית, והוא השפיע על כל מערכת היחסים שנוצרה בכפר:

כשבאתי למושב היה חוסר עבודה, עשיתי עצמי ללשכת עבודה וחילקת את העבודה בין כולם. לא כולם אהבו את השיטה. היה אדם בשם דוידיאן שהודיע שהוא לא מקבל את העבודה. הוא רץ הביתה, הביא את התינוק שלו ושם אותו אצלי בבית. הוא ראה שאנחנו לא נרגשים מכך, והלך והביא נפט ושפך על החיתולים [...] אחרי כן הוא הדליק את

62. כהנוביץ טען כי 'מוסד זה [מחלקת ההתיישבות בסוכנות, ד"ה] קיים שלושים-ארבעים שנה ועשה הרבה מאוד לפני בואם של בני המושבים להדרכה, ועם כל ההערצה וההערכה לכם, אינני חושב שצריך היה לפסוח על מחלקת ההתיישבות ולציין, כי בשנה האחרונה נעשה הכל, ועד לפני שנה כאילו לא נעשה ולא כלום' (ההדגשה במקור). ראה דברי כהנוביץ בכנס בבאר-שבע במלאות שנה ליציאת המדריכים לנגב, 8.7.1955, בתוך: חבס, תנועה ללא שם, עמ' 91.

63. ריאיון עם רוז, 11.2.1976, מת"ב.

64. שם, וראיונות עם מדריכים מכפר ויתקין, 27.4.1993.

המצית [...] תפסתי אותו והכיתי אותו. האירוע הכה גלים אדירים בכל המושב. ומאז, לפחות בתחום הזה של קבלת מרות – לא היו בעיות [...]»⁶⁵

אך הפגנת כוח פיזי לא סייעה למדריכים לחבב על העולים את הרעיונות שרצו לטפח בקרבם.

המדריכים פעלו בכמה כיוונים, ובאחדים מהם אף ראו התקדמות: הם הנחו את העולים בעבודה החקלאית, ועלה בידם לשפר במקצת את המצב הכלכלי במושבי העולים. ואולם, בני המושבים והקיבוצים לא ידעו כיצד להתמודד עם האתגר העיקרי שהציבו לעצמם – להביא לשינוי חברתי ותרבותי בקרב העולים. הם נוכחו לדעת כי אל 'אָפֶלוֹ וְסֶכְכוֹ שֶׁל הָעָם הַיְהוּדִי', כדברי אלתרמן,⁶⁶ לא ניתן לחדור באמצעות תביעות תקיפות. בקושי הגדול ביותר נתקלו המדריכים בבואם לכונן במושבי העולים את מוסדות הכפר ולנהלם על-פי הכללים המקובלים במושבים הוותיקים. הם הופתעו לנוכח תגובותיהם של העולים, לא הבינו את הלכי רוחם ולא ירדו לסוף דעתם. כל שיגם ושיחם של העולים נראה בעיניהם זר ומזר. הם לא הבינו מה פשר המריבות שהתנהלו בין אנשי הכפר בנושאים מנושאים שונים, ובמיוחד התקשו להבין את חילוקי הדעות שהתעוררו ביניהם בשאלות דת:

ההתארגנות של המתישבים האלה היתה קשורה בהמון סכסוכים פנימיים, החל מנוסח הקריאה בבית הכנסת, ותמיד זה היה קורה בשבתות, למרות שהם כולם היו מהעדה המרוקאית, אבל כנראה שהיו שינויי נוסח מאזור לאזור. והיו תמיד תחרויות ומריבות סביב הנושא הזה של הכיבודים למיניהם והנוסחים בבית הכנסת. כך שמוצאי השבתות היו הזמנים של התגרות הגדולות. כמעט כל שבת היו מקבלים אותה ב'שבת שלום', וגומרים את השבת בתגרה גדולה [...] ותגרה, אני מתכוון לתגרות ידיים ולפגיעות ומכות, ותמיד המדריכים היו צריכים להתערב ולהשקיף שלום.⁶⁷

המדריכים, שבאו מרקע לא דתי, לא הבינו מדוע בית הכנסת וכל אשר סביבו תפסו מקום כה נרחב בחייהם של העולים. הם נשארו דבקים בעמדתם והיו משוכנעים 'שהדרך שבה חינכו אותנו היא הדרך הטובה ביותר ויתר הדרכים הן פחות טובות, כולל דת ומסורת'.⁶⁸ בני המושבים והקיבוצים החלו את דרכם בתנופה גדולה, גם בתוך הכפרים וגם במגעיהם עם המוסדות המיישבים. בעבודה החקלאית לא התקשו להראות את כוחם, אם ברתימת פרד סורר למחרשה ואם בתיקון טרקטור. הקושי הגדול שלהם היה ההתמודדות עם המטרה שהציבו לעצמם – לחולל שינוי חברתי ותרבותי בכפרים, ובלשונם: 'הפיכת קבוצת העולים לחברה מגובשת ועצמאית'. אך השבר ביחסים שבין המדריכים למתיישבים נבע לא רק מן הפער החברתי והתרבותי שבין הוותיקים לבין העולים מארצות האסלאם ולבין פליטי השואה.

65. ריאיון עם רו, 11.2.1976, מת"ב.

66. אלתרמן, 'מעשה בני המושבים', הטור השביעי, עמ' 105.

67. ריאיון עם רו, 11.2.1976, מת"ב.

68. ריאיון עם נחמקין, 26.1.1975, מת"ב.

על מערכת היחסים ביניהם השפיע במידה רבה חוסר האמון הבסיסי שחשו המתיישבים כלפי הוותיקים. העולים חשו מרומים כבר עם הגיעם למושב. בדבריהם המתארים את נסיבות יציאתם למושב ואת התרשמותם הראשונה מן המקום שבה ועולה לא רק האכזבה הגדולה שחשו עם הגיעם למושב, אלא גם תחושת העלבון על שהוליכו אותם שולל:

אנחנו באנו שם מחוצה לארץ, שמו אותנו בבית עולים בבית-ליד. באו אנשים, אמרו, מי רוצה ללכת למושב, אמרו לנו, בואו למושב. מה זה מושב? חשבנו עיר קוראים לה מושב [...] מהר הביאו אוטו משא גדול [...] והלכנו, והלכנו, והלכנו [...] הלך האוטו, הכול חול, אין כביש [...] עד שהגענו למושב, היה חושך מצרים. נכנסנו. חושך לא ראינו כלום עד הבוקר. [בבוקר], מרימה ככה את הסמרטוט זה של האוהל וחשבת, אחשקום סמאללה! רק ערימות חול לשמים, אפילו ענף ירוק – אין, אין, אין. לא ציפור, לא ירק, לא אוטו, לא כביש, לא בתים, כלום [...] לא היה לי מה לעשות. ישבתי על-יד הצריף וישבתי לבכות, לבכות, לבכות.⁶⁹

תיאורים דומים עלו מדבריהם של עולים רבים שהובאו למושבי הנגב. הם סיפרו כי במחנה העולים הובטח להם שיוקם למענם יישוב בקרבת חיפה או תל-אביב, ולאחר מכן הסיעום במשך שעות על-גבי שעות עד שמצאו עצמם בלב המדבר.⁷⁰ העולים חשו שהערימו עליהם והובילו אותם למלכודת, שרובם לא ידעו כיצד להשתרר ממנה. דברי המדריכים על התערות במושב נתפסו בעיניהם כלעג לרש. הדיבורים הגבוהים על ערכה של עבודת האדמה נראו תמוהים בעיני מי שעבודה חקלאית נחשבה בארצות מוצאם לעבודה נחותה: התגמול הכספי עבורה היה דל, ומעמדם של הפלחים היה בתחתית הסולם החברתי. הם לא היו מודעים לאידאולוגיה של השיתופיות, לא הכירו את ההיררכיה החברתית ביישוב ואת היוקרה שזכו לה בני ההתיישבות העובדת, וממילא לא ראו אתגר בעבודתם. בעבודה הפיזית הקשה ובמגורים בכפר נידח באזור מרוחק מהמרכז לא היה משום מענה לציפיות שפיתחו לקראת מפגש עם ארץ זבת חלב ודבש.

היו מתיישבים שביטאו את מחאתם נגד הקולטים בכך שקמו ועזבו את המושב. אחרים, שנשארו בו – על-פי-רוב משום שלא היתה להם אפשרות אחרת – הביעו את כעסם על מוסדות הקליטה ביחס האדיש שגילו כלפי המשק:

היו מקרים של שריפות, של דליקות בקיץ בעיקר. העשב היה מתייבש מהחום הגדול של החמסנים. היו מקרים אחדים של דליקות שהיו מגיעות ממש עד הבתים, עד הרפתות, עד הלולים שלהם. היו רבים מהם יושבים תחת קורת גג בצל, נשענים לקיר, רואים איך שהאש מתחילה כבר ללחך את הלול, או מתחילה ללחך את הצינורות או

69. אסתר שלי-ניומן, 'מפגשים בין עולים למקומם החדש', בתך: דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים 1996, עמ' 292.

70. ראה: הנהן, הגרעין והריחיים.

המטע, וזה לא עושה עליהם שום רושם. ואותו הדבר לגבי ברזים פתוחים, לגבי שבירת צינורות ואובדן מים. היו מאוד אדישים לגבי תופעות אלה, ומאוד לא איכפתיים.⁷¹

בני המושבים הוותיקים לא היו ערים לכך שהפגנת האדישות נבעה מהתנגדותם של העולים לכל מה שהמושב סימל בעיניהם. בארצות מוצאם התפרנסו רבים מהם ממלאכה וממסחר ברמות שונות – תחומים שהתאפיינו בתחרות ולא באידאליים של שוויון ושותפות. המדריכים הצטיירו בעיני המתיישבים כנציגי המוסדות, שאותם האשימו העולים בכך שהוליקום שולל. עימותים בלתי פוסקים התעוררו בין העולים למדריכים בעקבות כל תביעה או פנייה של המדריכים. המתיישבים לא הסכימו לשלם מסים למימון השירותים השונים בכפר. הם גם סירבו לשלם את דמי הביטוח הלאומי. כאשר ניסו המדריכים לשדלם, 'הם טענו שלהם יש שומר אחד וזה אלוהים, והם לא עושים שום ביטוח לאומי'.⁷² המדריכים התאמצו לשכנעם בתועלת שתצמח להם מתשלום זה, שכן כבעלי משפחות מרובות ילדים הם יקבלו מן הביטוח הרבה יותר משישלמו, אך 'הם לא רצו לשמוע. הם אמרו: "אנחנו לא נשלם לאיזה מוסד שאי פעם יחזיר לנו אם נהיה חולים, אלוהים יעזור לנו"'.⁷³

טענות דומות חזרו ונשמעו בתגובה לדברי המדריכים בנושאים שונים. בני המושבים הוותיקים התאמצו להסביר לעולים את תורת המושב ואת היתרונות הצפונים להם בו, אך לא מצאו מסילה ללבם. המדריכים חשו שהם עומדים מול חומה בצורה ולא ידעו כיצד להבקיעה: 'אני זוכר חקלאי אחד, אחרי שזרענו אצלו תפוחי אדמה, היה מוציא את תפוחי האדמה שזרענו ומבשל אותם. הוא אמר: "מה, אני אחכה חמישה חודשים עד שיגדל לי, כשיש לי כבר תפוחי אדמה לבשל" [...]. המתיישבים רצו לראות את פרי עמלם מיד. לא היה להם אורך נשימה', קבלו המדריכים.⁷⁴ אחת התגובות של המתיישבים היתה הזנחת המשק, הציוד ובעלי החיים שקיבלו ממחלקת ההתיישבות בסוכנות: 'לא נעלו את הלולים ובבוקר גילו שעופות נטרפו [...]. הביאו להם כבשים – כענף פרנסה, האנשים האלה היו מוכרים את הכבשים. הם מכרו ושחטו כבשים [...].'⁷⁵ המדריכים לא הבינו את פשר יחסם של העולים לציוד ולמשק החי, שאותם הועידו להיות הבסיס למחייתם ולעתידם של העולים במושב, ואלה הפקירום כדבר שאין חפץ בו. אולם המתיישבים לא ניהלו דיונים אידאולוגיים עם המדריכים ואף לא נטו להסביר את התנגדותם. כעסם על מוסדות הקליטה התבטא בסירוב לתביעות שהופנו כלפיהם ובמרי כלפי המדריכים.

במיוחד התקשו המדריכים לעמוד מול מרדנותם של המתיישבים כשזו הופנתה כלפי מה שנחשב לעיקרון מקודש בהתיישבות הוותיקה, כמו, למשל, השיווק המשותף: 'בשום אופן לא בא בחשבון שהם יחליטו שאת התוצרת החקלאית שלהם מוכרים כמו שמוכר האיכר בחו"ל, זה דברים שאתם לא יכולים להתפשר, ואתם מושב עובדים לא יכול להיות', טענו

71. ריאיון עם רו, 11.2.1976, מת"ב.

72. שם.

73. שם.

74. שם.

המדריכים.⁷⁵ המתיישבים החדשים, שבארצות מוצאם היו רגילים למכור את פרי מלאכתם לפי שיקוליהם ולכל המרבה במחיר, לא היו מוכנים להסכים לשיטת השיוק המשותף באמצעות תנובה, שלפיה נקבע התשלום עבור תוצרתם על-פי המשוקים, ותמורתה נמסרה להם לעתים זמן רב לאחר שנמסרה התוצרת, וגם אז רק לאחר שנוכו ממנה תשלומים שונים. המתיישבים, שעמלו קשה עד שזכו לראות את יבול עמלם, לא אבו להניחו בידי מי שבו לא נתנו אמון.

המדריכים נתקלו בקשיים גם בבואם להקים את מוסדות הכפר. הם חשבו שאם יבחרו אנשי הכפר עצמם את נציגיהם לוועד הם גם יעניקו לו סמכות לדון ולהחליט בענייני הכפר השונים ויסורו למרותו. אמנם העולים לא אטמו את אוזניהם לשמע הסברי המדריכים בדבר יתרונותיהם של המערכת הדמוקרטית ושל ארגון וניהול עצמי של מוסדות הכפר, והמדריכים אף הצליחו לשכנע את חברי המושב לבחור ועד לכפר, אך למגינת לבם של המדריכים יישמו העולים את הידע שרכשו על הליכים דמוקרטיים בדרך משלהם: 'הקמנו ועד, ליתר דיוק – הם בחרו מתוכם ועד, מעין מזכירות של הכפר, שהיתה צריכה לדון על עניינים ולהחליט החלטות, לקבוע סידורים וכדומה, אבל למעשה, כל הבחירות האלה היו מאוד ארעיות, כי כל שבוע היתה מהפיכת חצר והם היו מביעים אי-אמון בוועד, ועושים החתמה על עצומה שדורשת את פיטורי הוועד'.⁷⁶

המדריכים לא היו מוכנים לוותר על כינון מוסדות הכפר ועל ניהול מסודר ותקין של האגודה השיתופית, אך היו נכונים לסטות מעט מעקרונותיהם, כהוראת שעה. הם הודו כי שיתוף פעולה מצד המתיישבים חיוני להקמת נציגות הכפר, אך מאחר שלא עלה בידם להביא לקיומן של בחירות דמוקרטיות ויציבות, סברו שבשלב הראשון ראוי לתמוך בכוחות הבולטים בכפר ולהפוך אותם למנהיגות, ובתנאי שישתפו פעולה עם המוסדות המתיישבים ויסייעו להם להוציא לפועל את מדיניותם. 'לא במעט מושבים אנחנו עזרנו להרכיב ועד מושב הבנוי על באי כוח המולות', סיפרו המדריכים.⁷⁷ הם ידעו שדרך זו אינה נאותה, אולם מצאו לה לגיטימציה בהציגם אותה ככורח השעה, וקיוו כי זהו שלב מעבר בלבד בדרך למצב הרצוי, והוא 'הזדהות עם החלטות ההנהלה הנבחרת במסגרת דמוקרטית מקובלת עלינו'.⁷⁸ ואולם, התמיכה באנשים החזקים בכפר לא סייעה לגיבוש המתיישבים סביבם ולא הרגיעה את אנשי הכפר. נהפוך הוא – היא עוררה מחלוקת ומדנים וניסיונות חוזרים ונשנים של מתיישבים אחרים להדיח את הממונים ולמנות אחרים תחתיהם. המאבק על חברות בוועד הכפר לא היה רק בגדר תחרות על השגת יוקרה. ועד הכפר ריכו בידי עמדות כוח שבצדן היו טובות הנאה, והמתיישבים לא השלימו עם מסירתן לאנשים שלא היו מקובלים עליהם. המדריכים, בדומה לאנשי חבל הנגב, דיברו תדיר על נחיצותה של הנהגה מקומית שתיטול

75. ריאיון עם נתמקין, 26.1.75, מת"ב.

76. ריאיון עם רו, 11.2.1976, מת"ב.

77. ראינות עם המדריכים ד' גורן, י' בלייברג, צ' פלדמן, מ' טלמון ועוד, 21.7.1992.

78. ריאיון עם נתמקין, 26.1.75, מת"ב.

לידיה את ניהול מוסדות המושב. ואולם, בדבריהם אלה לא התכוונו להנהגה אותנטית ועצמאית, אלא לגוף שיקבל את מרותם. הם קיוו שיצליחו לטפח קבוצת מתיישבים שתמלא את הפונקציות של הנהגת המושב, אך להשרשתה ולהצמחתה של מנהיגות כזו נדרש זמן רב, ולבני המושבים אצה הדרך: 'היו מספר מושבים שהתפקיד הזה [מוזכיר המושב, ד"ה] התבטל עם כניסת המדריך, כי המוזכיר היה ברמה לא מספיק גבוהה, ואז הכי נוח היה לקחת ממנו את התיק ולא לשתף אותו, מפני שזה היה בזבוז זמן'. המדריכים סברו כי מכיוון שהם יודעים לנהל את הכפר טוב יותר מן המתישבים החדשים, מוטב שהם יעשו זאת במקומם.⁷⁹ הם לא חשו ששורש התנהגותם המרדנית של העולים נובע גם מהתנגדותם לגישה הפטרונית של המדריכים.

גם במושבים שהיו מאורגנים במסגרת איגוד המושבים של הפועל-המזרחי נטו המדריכים לקחת לעצמם את תפקיד מוזכיר המושב. המדריכים שבאו מן המושבים הוותיקים של הפועל-המזרחי - כפר הרוא"ה, כפר פינס, שדה יעקב ואחרים - לא תמחו לנוכח העובדה שבית-הכנסת תופס מקום מרכזי בחיי העולים. אדרבה, הם עוררו מגמה זו ותמכו בחיזוק בית-הכנסת ובהפיכתו למרכז ללימוד, להרצאות בענייני דת ולשיעורי תורה. בין המדריכים למתיישבים שררה תמימות דעים באשר לחשיבות הדת בחיי המושב, אך גם בנושא זה, כמו בתחומים אחרים, לא נתבטלו הפערים ביניהם - פערים שנבעו מן ההבדלים בין הרקע החברתי והתרבותי של העולים לבין זה של המדריכים. ברוב הקהילות המסורתיות בארצות מוצאם של העולים לא היו נהוגים כללים דמוקרטיים בעת בחירתם של המנהיגות ושל ראשי הקהילה, וודאי שהם לא הכירו את המשנה הסוציאליסטית, שהיתה מקובלת גם על אנשי ההתיישבות מיסודו של הפועל-המזרחי. אלה האחרונים אימצו את העקרונות השיתופיים של התנועה הקיבוצית ושל מושבי העובדים כפי שהתגבשו במחנה הלא-ידתי, ורצו להנהיג אותם גם במושבי העולים שלהם.⁸⁰ ואולם, הם סברו כי בשלב הראשון מוטב שהם עצמם ימלאו את תפקידי מוזכיר הכפר, בהניחם כי המתישבים החדשים לא יוכלו למלא את כל הפונקציות הנדרשות. באחדים מכפרי הפועל-המזרחי המשיכו המדריכים למלא את תפקידי המוזכיר במשך כל שנות העשור הראשון למדינה.⁸¹

שינוי עמדות בקרב המדריכים

בני המושבים הוותיקים נוכחו לדעת כי שילוב המתישבים בניהול המושב הוא משימה מסובכת יותר מכפי שהעלו על דעתם. הם גם למדו כי לא ניתן לאכוף על העולים את

79. שם.

80. דיונים וישיבות של ראשי איגוד המושבים של הפועל-המזרחי, ארכיון איגוד המושבים של הפועל-המזרחי, תיק 42, ארכיון לציונות דתית; נ' קצבורג, נחלת-אמונים: ההתיישבות הדתית בארץ-ישראל, ירושלים תש"ח.

81. ראינות עם אליעזר אבטבי, 11.7.1993, עם אברהם רוזמן, סעד, ועם פנחס מוסקו, באר-שבע, 11.7.1993.

הסדרים המקובלים במושביהם, ונכונו לקבל חלק מטענות המתיישבים החדשים כדי להקל עליהם את ההתמודדות עם עקרונות המושב. למשל, בעניין השיווק, שהיה אחד מסלעי המחלוקת במושבי העולים, טענו המתיישבים כי סדרי השיווק אינם יעילים וגורמים להם הפסדים כבדים. הם התלוננו תדיר כי המשאיות ששולחת תנובה להובלת התוצרת אינן מגיעות בזמן, שהן מיושנות ומתקלקלות מדי פעם, ושהירקות, המצויים שעות רבות בחום השמש, מתקלקלים ונמכרים במחירי הפסד. לעתים יורד לטמיון יכול של עונה שלמה בשל התקלות. עוד טענו המתיישבים שגם התשלום המגיע להם עבור התוצרת מתעכב שבועות רבים. בתגובה הציעו המדריכים לשנות את סדרי השיווק לפי דרישות המתיישבים, שתבעו לשקול את התוצרת בכפר עם מסירתה, לקבוע את המחיר בהתאם לאיכות הירקות בעת מסירתם לתנובה, ולקבל את התשלום במקום, בלא דחייה. המדריכים אף המליצו לפתוח קרן אשראי למתיישבים לשם מימון צרכים דחופים ולשם פיתוח תעשייה חקלאית לעיבוד הגידולים החקלאיים באזור, כמו כותנה, סלק סוכר ועוד. הקמת מפעלי התעשייה נועדה גם לגוון את ענפי התעסוקה באזור. עוד דרשו המדריכים להזרים למושבי העולים תקציבים מוגדלים, אשראי והלוואות פיתוח כדי לסייע להם להתפתח במהירות. את כל התוכניות הללו הציעו אנשי חבל הנגב עוד בטרם בואם של בני המושבים,⁸² אך תמיכתם של אלה האחרונים נתנה משנה תוקף לתביעות אלה.

בני המושבים הוותיקים מילאו תפקיד כפול: מחד, הם מתחו ביקורת על העולים על כך שלא נענו לדרישותיהם; אך מאידך, הם יצאו להגן על זכויותיהם ומתחו ביקורת חריפה על מוסדות ההתיישבות, בדרשם 'להפסיק את קיפוח המתיישבים העולים'. בכך התכוונו לקיפוח המושבים בהקצאת אדמות, משאבים ועוד. בהתרסתם נגד הקיבוצים נשמעו הדי המאבק שניהלו הקיבוצים נגד הקמת מושבי העולים, בטענם כי המשאבים שיינתנו לעולים יאבדו. הוויכוח התלהט עוד יותר ב־1949, בעת חלוקת אדמות המדינה. באותה שנה קיבלו הקיבוצים שטחי אדמה גדולים לעיבוד במקומות שהיו מרוחקים ממקום מושבם, ואילו למושבי העולים, שהאדמות נמצאו בקרבתם, הוקצו חלקות אדמה קטנות שלא הספיקו למחייתם.⁸³ עיבוד האדמות הופקד בידי הקיבוצים בנימוק שבידם מצוי הציוד המתאים לכך ושהם מאורגנים ומסוגלים לעמוד בעבודה, זו, אך אנשי המושבים הוותיקים טענו כי מעמדם הדומיננטי של הקיבוצים במרכז החקלאי סייע להם לקבל את האדמות.

כשיצאו המדריכים בני המושבים הוותיקים ללחום את מלחמתם של העולים, צצה ועלתה שוב מבין השיטין המחלוקת הישנה בין המושבים לקיבוצים וטענת המושבים משכבר הימים כי את מרב המשאבים מקצים לקיבוצים, ואילו הם נותרים מקופחים.⁸⁴ הויכוח בין המושבים הוותיקים לבין הקיבוצים שב ועלה גם מעל בימת הוועידה החקלאית השמינית (אוקטובר

82. ראה: הכהן, הגרעין והריחיים.

83. במשרד החקלאות הוקם מדור 'אדמות מוברות' (שאחר־כך נקרא 'המחלקה לקרקעות'), ובראשו הוצב ראובן אלוני, איש הקיבוץ המאוחד. וראה: הכהן, שם.

84. ש' דיין, נהללים, תל־אביב תשכ"א.

1955). בוויכוח, שפרץ גם על רקע פוליטי, טען ראובן יפה כי בקיפוח המתיישבים העולים טמון זרע הפורענות:

המשטר אצלנו כיום הוא משטר של כל דאלים גבר: מי שאינו יודע לשאול, אין פותחים לו. מי שאינו יודע לדרוש – אינו מקבל. העולה המתיישב החדש אינו יודע לדרוש. אולי לא מתוך כוונות רעות, אבל העולה החדש מקופח בשטחים רבים: יש מקומות מסוימים שבהם יש משבצת קרקע למושבי עולים, שבנו אותו על יסוד 50 יחידות בערך – ואין זכות קיום לישוב בודד כזה. בשכנותו ישנם יישובים ותיקים שאפילו נטעו או בכוח חרשו וזרעו אדמה מהמשבצת של אותם מושבי עולים המתלבטים בהסתגלותם. יש מן המשקים האלה המלאים עבודה ערבית, וחבריהם אינם משתלטים על ענפי המשק והאדמה שברשותם, ועיניים להם גדולות לכבשת הרש [...]. יתכן שבשל הסיבות שהזכרתי קודם יש גם קיפוח בחלוקת אשראי וכיוון הלוואות פיתוח לאותם המשקים שאינם יכולים לתבוע [...]⁸⁵

לוויכוחים אלה היתה השפעה מרחיקת לכת על יחסם של העולים למוסדות ההתיישבות, והם השפיעו גם על מערכת היחסים בין העולים לוותיקים בתוך תנועת המושבים עצמה. ביישובי העולים הקשיבו קשב רב לטענות שהשמיעו אנשי המושבים הוותיקים על דבר קיפוחם של העולים. אלה מן העולים שכבר היו בארץ חמש ושש שנים, וכבר עמדו על טיבה של המערכת הפוליטית ולמדו להבין כיצד מתנהלים מאבקי הכוחות שבה, לקחו לתשומת לבם את הדברים ששמעו, ולא רחק היום שבו יצאו בעצמם למחות על קיפוחם, בהזכירם טענות אלה ובהוסיפם עליהן אף טענות אחרות. היה זה אחד משלבי התפתחותה של מנהיגות המתיישבים החדשים. 'השיעורים' שלמדו אצל בני המושבים הוותיקים היו להם לעזר רב, ובאורח פרדוקסלי הם עשו בהם שימוש גם במאבקים שהיו עתידים לנהל נגד 'מוריהם'.⁸⁶ עם זאת, בצד המתחים וההתנגדויות פיתחו בני הכפרים גם רגשות הערכה כלפי המדריכים. הערכתם התבטאה בעיקר בתחומים שבהם חשו המתיישבים כי המדריכים תומכים בהם ומזדהים עמם. יותר מכול הורגש הדבר במישור הביטחוני. בתקופה שבה הגיעה לשיאה ההסלמה ביחסים בין ישראל למצרים (1954) תרמו המדריכים רבות לשיפור תחושת הביטחון ביישובי העולים. המצב הביטחוני המעורער לאורך הגבולות ומעשי החבלה של המסתננים הציקו למתיישבים וזרעו בהם פחד, ורבים מהם ביקשו להימלט מן המקום. פעילותם של המסתננים לא הצטמצמה רק לגבנות. אנשי המושבים זועזעו מן הרצח שבוצע בכסלון שבפרוודור ירושלים (28.3.54), וכאשר הגיעו המדריכים לכפרים הם הופתעו לגלות עד כמה גדול הפחד שבו היו שרויים העולים. כשביקשו המדריכים לכנס את אנשי הכפר לפגישה בשעות הערב הם נתקלו בסירובם, משום שהמתיישבים חששו לצאת מבתיהם. עם רדת החשכה הם היו מסתגרים בבתיהם בפחדם מפני פגיעתם של המסתננים. בני המושבים

85. ראובן יפה, פרוטוקול הוועידה החקלאית השמינית, עמ' 142-143, אה"ע.

86. על התפתחות זו ראה: הכהן, הגרעין והריחיים, פרקים 10-11.

הוותיקים, שהיו הניכי הפלמ"ח ומנוסים בקרבות מלחמת העצמאות, החליטו לנקוט מיד פעולה להרגעת המתיישיבים, ולנטוע בהם את התחושה שאין מפקירים אותם ושיש מי שמגן עליהם. הם נהגו להסתובב בהפגנות ברחובות הכפר לאחר רדת החשכה, ובתוך זמן קצר למדו המתיישיבים לסמוך על המדריכים המפטרלים.

אך הרוחות לא נרגעו, שכן המסתננים המשיכו לחדור לכפרים. הם בחרו להם במתכוון יישובים קטנים הקרובים לשטחיהם, שמהם היתה מנוסתם בחזרה קלה. לרוב הסתיימו החדירות למושבי העולים בנגב ובפרודור בגנבות ובחבלות, אך לעתים היו גם פגיעות בנפש, והמצב הביטחוני הכללי באזור הלך והסלים.⁸⁷ בהקשר הזה הגיעה לתודעת הציבור פעילותם של בני המושבים והקיבוצים בתוך מושבי העולים בנגב בעלותה לכותרות באורה בלתי צפוי: חוליית מסתננים מעזה הגיעה למושב פטיש בערב שבו נערכה במקום מסיבת כלולות. בכפר לא היה חשמל, ובחסות החשכה הגיעו המסתננים עד לקבוצת החוגגים. כל בני הכפר התרכזו ברחבה שהוארה במנורת 'לוקס', ובעיצומה של החגיגה הטילו המסתננים כמה רימונים לעבר מעגל הרוקדים וירו עליהם בתת-מקלעים. בהתקפה זו נהרגה אחת המדריכות, ורדה פרידמן מכפר ויתקין, ועוד כעשרים מבני הכפר נפצעו.⁸⁸

הרצח בפטיש החדיר לתודעת הציבור במדינה את הנעשה במושבי העולים בנגב.⁸⁹ עסקנים מפלגתיים דיברו על 'ברית דמים' בין הוותיקים לעולים, אך במליצות לא מצאו המתיישיבים מרגוע. הרצח הסעיר והחריד אותם, והם החליטו לעלות לירושלים ולהפגין לפני הממשלה במחאה על שהפקירו אותם. גם המדריך בפטיש, מאיר רבינוביץ, בן כפר ויתקין, חש הזדהות עמוקה עמם: 'גם אני הרגשתי שהפקירו אותם. הסטנדרטים שהיו מקובלים ביישובים בנושא הביטחון היו בלתי נסבלים. לא היתה גדר, תאורת ביטחון, [לא היה] נשק במידה מספקת [...]'.⁹⁰ רבינוביץ הועיק את בן-גוריון, שר הביטחון, העמידו על חומרת המצב ועל סערת הרוח שהתעוררה בקרב אנשי פטיש, וביקש ממנו שיגיע לכפר כדי להרגיע את אנשיו ולמנוע את בריחתם משם. ואכן, בן-גוריון נענה לקריאה ובא לפטיש. הפגישה נערכה בבית-כנסת בפטיש. אנשי הכפר באו לומר את כל אשר על לבם, ורבינוביץ עמד לצדם וניסח את הדרישות בשמם: 'דרשנו גדר, תאורת ביטחון, יותר נשק ועזרה של הצבא בשמירה. דרשנו שכל זה ייעשה תוך חודשיים שלושה. בן-גוריון הפך מאז מעורב בנושא'.⁹¹

בתקופה שבה פעלו בני המושבים והקיבוצים בכפרי העולים נוצרה, עקב צירוף נסיבות

87. להסלמת המתוחות בין ישראל למצרים תרם 'עסק הביש' בקיץ 1954. ראה: א' חסין וד' הורוביץ, הפרשה, תל-אביב 1962. ח' אשד, מי נתן את ההוראה, תל-אביב 1979.

88. בתאריך 25.3.1955.

89. נתן אלתרמן כתב דברים נלהבים על פטיש, על יישובי העולים ועל קיבוץ הגלילות: 'התעצף בְּעֵשׂוֹן וְהָיָה לְמִנְבְּהָ. [...] וְלִרְגֵלָיו בְּהָצֵר תִּסְקָלֶת, / נִצְרָה עֲבָרָה עֲבוֹתָת צִמָּה לְבָדָה בְּעֶפְרָ מְסֻלָּת'. נ' אלתרמן, 'בחדש האביב', הטור השביעי, ב, עמ' 45.

90. ריאיון עם מאיר רבינוביץ (שהדריך בפטיש), כפר ויתקין, 27.4.93.

91. שם.

בלתי צפוי, מציאות מורכבת במערכת המדינית והפוליטית; במציאות זו עתידים היו לקחת חלק הן המדריכים והן מושבי העולים, כל אחד מהם בצד אחר של המתנס.

המערכת הפוליטית והשפעתה על היחסים בין המדריכים לעולים

בשנה שבה יצאו בני המושבים והקיבוצים לנגב החל עידן של התפתחויות דרמטיות במפא"י. התפתחויות אלו הקרינו על כל המערכת הפוליטית במדינה. מאז עזב בן-גוריון את שולחן הממשלה ויצא לשדה-בוקר לא התנהלו הדברים על מי מנוחות. היחסים בין חברי הממשלה היו מעורערים, הן במישור האישי והן על רקע מחלוקות בנושא מדיניות החוץ.⁹² ההתפתחויות המדיניות, המתחים הגוברים ביחסים עם המדינות השכנות והמשך העימותים לאורך הגבולות,⁹³ כמו גם זעזועים שהתחוללו בשלטון במצרים ובסוריה – כל אלה יצרו אווירה מתוחה במדינה. בשנת 1954 חלה הסלמה גם ביחסיה של ישראל עם מעצמות המערב. הסתבכותה של ישראל ב'עסק הביש', או 'הפרשה', גרמה לה נזק קשה הן מבחינת יחסי החוץ שלה והן בשל הזעזוע שהתחולל בעקבותיה במערכת השלטון במדינה. משפט קהיר עורר ויכוח חריף בממשלה.⁹⁴ הוויכוח סביב 'עסק הביש' לא נרגע, והעימות בהנהגת מפא"י החריף עוד יותר בשנים שלאחר מכן. משה דיין ותבריו מבני המושבים תמכו בבן-גוריון, כשמום עומדים רוב מנהיגי מפא"י הוותיקים, ובהם לוי אשכול.⁹⁵ הקרע בצמרת מפא"י עתיד היה להשפיע גם על ההתארגנות הפנימית בתוך תנועת המושבים, שבה החלו להשתלב גם מושבי העולים.

גם במפלגות אחרות בארץ חלו תהפוכות. תהליך התרחקותה של מפלגת אחדות-העבודה מן האגף השמאלי של מפ"ם הלך וצבר תאוצה מאז מעצרו של מרדכי אורן בפראג. מבחינת הגישה המדינית גדל החיץ בין התובעים מדיניות חוץ מתונה לבין האקטיביסטים משורות אחדות-העבודה, ומפ"ם התפלגה.⁹⁶ מערכת הבחירות לכנסת בקיץ 1955 הטרידה והדאיגה את המפלגות. קהל העולים הגדול שהצטרף לציבור המצביעים לא התמצא בנושאים שעמדו על הפרק ובמאבקים סביבם, וכל אחת מן המפלגות התאמצה למשוך אליה את קולותיהם של העולים. הבחירות לכנסת נועדו להתקיים בתקופה שבה היתה מפא"י שסועה בעקבות הפולמוס סביב 'עסק הביש'. בן-גוריון, שחזר משדה-בוקר לכס שר הביטחון, עמד בעין הסערה וגיללה מעורבות רבה במערכת הבחירות. משה דיין, בן טיפוהו של בן-גוריון, עמד

92. מ' שרת, יומן אישי, ד', תל-אביב 1978.

93. ז' שלום, דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי, 1949-1956, קריית שדה-בוקר 1995; ב' מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956, תל-אביב 1996.

94. אשד, מי נתן את ההוראה.

95. ראה: חסין והורוביץ, הפרשה.

96. א' צור, 'בין איחוד לפילוג: מפ"ם וחטיבותיה', בתוך: א' מרגלית (עורך), השמאל המאוחד: דרכה החברתית של מפ"ם בראשית המדינה. 1948-1954, גבעת חביבה 1991, עמ' 71-154.

לצדו בחזית המאבק, וביקש להגביר את כוחו באמצעות צירוף קבוצות פעילים מחבריו במושבים לפעילות פוליטית.⁹⁷ בינתיים חלו זעזועים בממשלה גם על רקע 'פרשת קסטנר' שהסעירה את דעת הציבור בישראל. המשפט, שארך חודשים רבים, עורר סערת רוחות בקרב פליטי השואה ובהוגים שונים ביישוב, שבין היתר האשימו גם את הנהגת מפא"י, אשר עמדה בשעתו בראש הנהלת הסוכנות, בחוסר מעש בימי השואה.⁹⁸ הפולמוס, שערב הבחירות לכנסת היה בעיצומו, החריף, ובעקבות פסיקתו של השופט בנימין הלוי כי קסטנר 'מכר את נשמתו לשטן' הגישה 'חרות' הצעת אי-אמון לכנסת. מפלגת הציונים-הכלליים נמנעה בהצבעה, ולא נעתרה לתביעת ראש הממשלה לעזוב את הממשלה. בתגובה לכך פיזר שרת את הממשלה והרכיב קואליציה חדשה, שאליה הצטרפו הדתיים והפרוגרסיבים. הציונים-הכלליים נותרו מחוץ לממשלה (29 ביוני 1955). חודש לאחר מכן נערכו הבחירות לכנסת השלישית. בראש רשימת מפא"י עמד, כצפוי, בן-גוריון. מנחם בגין, שעמד בראש 'חרות', ניהל מסע בחירות תוקפני, אשר לווה בתעמולה רווית האשמות חריפות שהופנו כלפי מפא"י על מחדליה בתחום מדיניות החוץ, על כשלונותיה בקליטת העולים ועל כך שקיפחה אותם והפלתה אותם במכוון. גם מפלגות אחרות כיוונו את תעמולתן נגד מפא"י. תוצאות הבחירות הביאו לשינויים במפה הפוליטית.⁹⁹

הקרע ששיסע את מפא"י בעקבות 'הפרשה' הלך וגדל, ולאחר הבחירות בקיץ 1955 הוטל על בן-גוריון להרכיב ממשלה חדשה. הוא קירב אליו את משה דיין, את שמעון פרס ואת חבורת הצעירים שעמם, ובעקבות זאת החריפו היחסים בינו ובין הנהגת מפא"י הוותיקה, שהתנגדה למהלכיו. בממשלה החדשה שב בן-גוריון לכהן כראש הממשלה ושר-הביטחון, ושרת שב לכהן כשר החוץ. המתח בין השניים לא פג, והלך והחריף במהלך הוויכוחים שניהלו בקשר למדיניות הביטחון, שהשפיעה מידית על מדיניות החוץ – זאת עד לפיטוריו של שרת ביולי 1956.

בקבוצת בני המושבים שיצאו להדרכה לא היתה אחידות מבחינת מניעיהם והמטרות שהציבו לעצמם. רובם טענו כי כל כוונתם היתה להישמע לקריאה לצאת בשליחות לאומית, שאותה ראו כצו השעה באותן נסיבות. הם נענו בתום לב לקריאה ללכת ליישובי העולים ולסייע להם בעבודה ובארגון מוסדות הכפר, ועם תום התחייבותם שבו אל הרפת ואל המטע במשקיהם. ואולם, בין המדריכים היו גם כאלה שהמניע להתגייסותם היה שאיפות פוליטיות. הם ביקשו להתבלט, להיות מעורבים ולהפגין עשייה והישגים יחודיים. הם קיוו לצבור כוח והשפעה. בני הקיבוצים העריכו שהתנדבותם של בני המושבים לצאת ליישובי העולים

97. ריאיון עם רו, 11.2.1976, מת"ב.

98. י' ויץ, האיש שנרצח פעמיים, ירושלים 1996.

99. מפא"י איבדה חמישה מנדטים: מ-45 ח"כים הצטמצם מספר המנדטים שקיבלה ל-40. 'חרות' הכפילה את כוחה בבחירות – משמונה מנדטים בכנסת השנייה היא זינקה ל-15 בכנסת השלישית, ונעשתה המפלגה השנייה בגודלה בכנסת. כוחם הכללי של שני פלגי מפ"ם לא ירד, אך מעתה היו אלה שתי מפלגות נפרדות – אחדות-העבודה קיבלה תשעה מנדטים ומפ"ם אף היא קיבלה תשעה מנדטים. בכוחן של המפלגות האחרות לא חלו שינויים גדולים.

מקורה במשקעים מן העבר: 'אצל בני המושבים התהליך הסוציו-פוליטי היה כזה ששימש להם כפריצה לפעילות פוליטית מנהיגותית. זו היתה ההזדמנות שלהם – ולדעתי זה היה מודע – להתעלות מעל בני הקיבוצים, כי תמיד הם היו נחותים [...] הסיטואציה היתה שפתאום בני המושבים הופכים ל"מלח הארץ"¹⁰⁰.

גם בני המושבים הודו כי לאחדים מחבריהם היה מניע נוסף מלבד הרצון לעזור לעולים. הם שאפו להחליף את מנהיגות תנועת המושבים, וסממתם היתה – 'מהנגב ישמעו אותנו'¹⁰¹. אליעזר בן-אריה, איש המנהיגות הוותיקה בתנועת המושבים, האשים את הצעירים בניסיון להשתלט על הנהגת התנועה. הוא סבר כי ההשתלטות על ההנהגה בתנועת המושבים נועדה לשמש לאחדים מהם קרש קפיצה למרכז הפוליטי.¹⁰² גם שמואל דיין ציין כי בין מניעיהם של בני המושבים היה הרצון לפרוץ לבימה הפוליטית: 'הערים והפעילים שביניהם החלו בשיחות וביירוים על הצורך בשינויים בשטחים ציבוריים שונים, וכי עליהם, על הדור השני של מייסדי הכפר, ליטול חלק פעיל בכך. [...] לצאת לפעולות במדינה, במפלגת פועלי א"י – בתנועת המושבים; יש להעלות שכבת הדור הצעיר להנהגה [...]'.¹⁰³ גם הניסיונות להקים ארגון ממוסד של בני המושבים נראו כניסיונות המכוונים ליצור תשתית ארגונית לקראת התרחבות לתחומים נוספים. לדברי בני הקיבוצים שיצאו להדרכה, הם עצמם נרתעו מפעילות פוליטית; בקיבוציהם האשימו אותם מלכתחילה בכך שמגמתם להיות 'עסקנים', ומכיני גנאי זה ביקשו להישמר.¹⁰⁴ ואולם, בהמשך שינו אחדים מהם את טעמם. ובאשר למדריכים מבני המושבים שהשתלבו במערכת הפוליטית, אלה טענו כי נגררו לכך רק בעקבות השיפתם לבעיות במדינה במהלך עבודתם בכפרי העולים, ולא משום שהתכוונו לכך מלכתחילה.¹⁰⁵

'לפיד שדעך'

בקיץ 1955, במלאות שנה ליציאת בני המושבים להדריך בכפרי העולים, היתה תנועת ההתנדבות בשיאה. היא מנתה אז 287 חברים, מהם כשלושים מדריכי גדנ"ע וכארבעים חיילות, שבמסגרת שירותן הצבאי הופנו מטעם צה"ל לעבוד כמורות וכגננות במושבי העולים. כמו כן, מאחר שמשדד החינוך התנה את העסקתן של בוגרות בתי-המדרש למורות ולגננות בעבודת הוראה ביישובי העולים במשך שנתיים לפחות, נוספו ליישובים עשרות מורות וגננות. הן השתלבו בצוות העובדים במושבים ותרומתן היתה רבה, אך רובן חזרו

100. ריאיון עם כסה, 15.7.93.

101. ראיונות עם מדריכים בכפר ויתקין, 27.4.93.

102. עוזי פיינרמן, עמוס הדר (הורוביץ), עמוס דגני ואריק נחמקין נבחרו לכנסת כנציגי המושבים הוותיקים. זה האחרון כיהן בהמשך כשר החקלאות.

103. דיין, נהלים, עמ' 287.

104. ריאיון עם רו, 11.2.1976, מת"ב, וריאיון עם כסה, 15.7.1993.

105. ראיונות עם רו, שם, ועם נחמקין 26.1.1975.

העירה עם תום שירותן. רבים מן המדריכים חזרו לבתיהם כעבור שנה, והנותרים התעתדו לעשות זאת במהלך השנה השנייה לשהותם בכפרים. וכך, אף שבמהלך שהותם של בני המושבים הוותיקים בקרב המתיישבים למדו אלה האחרונים להכיר בתרומתם החשובה לקידום הכפרים בתחומים שונים, הרי בטרם העמיק והתבסס האמון שהחלו לרחוש להם היו המדריכים מתחלפים. הם חזרו למושביהם, ואחרים באו במקומם. הקרבה שנוצרה בין המדריכים לבין העולים בזכות היחסים האישיים שנרקמו ביניהם נפגמה עם החלפתם של המדריכים באחרים. קשה מזה היה המצב ביישובים שלא נמצאו להם מדריכים שיחליפו את אלה שעזבו.

המדריכים היו מודעים לנחיצות הפעולה בכפרי העולים, אך טענו שאין באפשרותם להמשיך את עבודתם בכפרים. מבחינתם, גם בפרק זמן של שנה-שנתיים היתה משום הקרבה לא קטנה, משום שהיציאה מכפרי מגוריהם היתה כרוכה בחיסול חלק ממשקיהם, ומשום שלא יכלו להיעדר זמן ממושך מן המשק המשפחתי. לכך נוספו גם הלחצים שהפעיל עליהם דור ההורים הקשיש, שהתקשה לעמוד בנטל בלי הצעירים. גם בני הקיבוצים, שיציאתם למושבי העולים היתה כרוכה מלכתחילה במתחים ובמאבקים פנימיים בראשי תנועתם, שניסו להגיאם מלצאת ממשקיהם וללכת למושבי העולים, חשו מחויבות לחזור לעבודתם ולתפקידיהם שזנחו בקיבוצים שלהם.

היו גם סיבות אישיות שהניעו את המדריכים לחזור לבתיהם. הישיבה בכפרים המרוחקים והניתוק החברתי הכבידו עליהם: 'על אף שהם הרגישו כמרימים תרומה עצומה לעולים, שבכל עמלם לא היה רגע של תחושת חוסר טעם בעבודה, עם כל זה, העבודה המפרכת שחקה אותם מבחינה נפשית, ותנאי החיים הקשים הכבידו על בני משפחתם. והם התקשו להמשיך שם'.¹⁰⁶ במקרים רבים נאלצו מדריכים להוציא את בני משפחותיהם מהיישובים כעבור שנה ואף פחות מכך, בגלל מחלות שפקדו את נשותיהם או את ילדיהם ובשל בעיות אחרות. מקצת המדריכים נשאר עוד זמן מה במושב בגפם, אך רוב משפחות המדריכים עזבו לאחר שנה או שנתיים של שהות במקום. כך עשו גם המורים, הגננות ובעלי תפקידים אחרים.

המדריכים קיוו שהיישובים לא ייעזבו לנפשם, ושבעקבותיהם יבואו מדריכים אחרים - כמו בצבא, שבו מתחלפים המחזורים בעוד הפעילות נמשכת. אך להוותם, כל מאמציהם לגייס קבוצות נוספות של מתנדבים מקרב בני המושבים הוותיקים, מן הקיבוצים וממגזרים אחרים ביישוב הוותיק עלו בתוהו, וחרף כל פעולות ההסברה שנקטו לא הצליחו המדריכים למשוך בעקבותיהם מתנדבים נוספים. בתנועת המושבים חששו כי הפעולה לביסוס יישובי העולים שבה החלו תרד לטמיון,¹⁰⁷ אך מתנדבים נוספים לא נמצאו, ולא ניתן היה לכפות על אנשים לצאת בעל כורחם למושבי העולים.

במהלך שנת 1956 נעשו ניסיונות שונים לגייס עוד מדריכים. בין היתר נעשה ניסיון ליצור קשר עם תלמידי הפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית במטרה לשלבם

106. ריאיון עם רו, 11.2.1976, מת"ב.

107. מזכירות תנועת המושבים, 11.4.1955, אה"ע 306/IV.

בעבודה כמדריכים במושבי העולים עם תום לימודיהם, והוענקו מלגות לתלמידים בבתי-ספר חקלאיים בכוונה להכין עבודה נוספת להדרכה במושבים. ואולם, כל הפעולות האלה לא נשאו פירות רבים. מקצתן ממילא נועדו להיות מיושמות בטווח הרחוק יותר, ובינתיים גבר המחסור במדריכים. בלית ברירה הוחלט להעסיק בהדרכה אנשים חסרי רקע חקלאי. עירוניים שחיפשו מקורות פרנסה, ובהם עולים חדשים שלא מצאו עבודה, הציעו עצמם לתפקידי הדרכה. כדי להכשירם לתפקידים במושבי העולים התקיימו קורסים שבהם הדריכו אותם לקראת עבודתם. ואולם, לא די היה בהכשרה זו כדי להעניק להם את הידע הנדרש לתפקיד הרבגוני הזה, ורובם לא הצליחו למלא את תפקידם ונשרו בתוך זמן קצר.

הייחוד שבניסיון

ייחודו של הניסיון ליישם את כור ההיתוך במושבי העולים היה במפגש הבלתי-אמצעי בין הוותיקים לעולים. תרומתם הייחודית של בני המושבים והקיבוצים למושבי העולים היתה בכך שעברו לגור בתוך המושבים עם משפחותיהם – עם נשותיהם ועם ילדיהם. המתיישבים לא העריכו בשעתו את נכונותם של המתנדבים לעזוב בתים מסודרים ומשקים מבוססים, להתנתק ממשפחה ומחברים ולבוא לגור במושבים נטושים למחצה, בבלוקונים קטנים, בלא חשמל ובלא שירותי הבריאות והחינוך שבהם היו רגילים. התמודדותם של המדריכים ושל בני משפחותיהם עם הקשיים שאתם התמודדו גם המתיישבים עוררה את הזדהותם עם מצוקות העולים, ומסירותם לטיפול בכל הבעיות הפנימיות והחיצוניות, קטנות כגדולות, תרמה להיווצרותה של מערכת יחסים מיוחדת בינם לבין העולים. ברבות הימים נרקמו בין המדריכים למתיישבים קשרים אישיים, שסייעו לשני הצדדים להתקרב זה לזה ולגשר על הפערים שביניהם.¹⁰⁸ נשות המדריכים אף הן יצרו לעצמן מעמד מיוחד בקרב משפחות העולים, ונוכחותן בקרב העולים ביססה עוד יותר את יחסי הקרבה בין הצדדים, שעתידים היו להימשך עוד זמן רב לאחר שהמדריכים חזרו לבתיהם.

ייחודם של בני המושבים והקיבוצים בהשוואה לעובדי חבל הנגב היה בכך שהכירו היכרות מעמיקה את כל תושבי הכפר. אנשי חבל הנגב קיימו קשרים בעיקר עם הפעילים המרכזיים בכפר – עם ראשי המחנות או עם בעלי הזרוע, עם אנשים שהתבלטו בשיתוף פעולה או במרדנות. לעומתם, המדריכים הצעירים שהתגוררו בתוך הכפרים הכירו את המתיישבים בהישגיהם ובנקודות התורפה שלהם. הם יכלו להצביע על מהדלים בשמירה או על בעיות חברתיות פנימיות שאורחים לשעה לא יכלו לעמוד על מלוא תומרתן. הקרבה לעולים עוררה בקרב המדריכים הזדהות עם מצוקתם, וברבות הזמן, משלמדו להבין את הלכי רוחם של המתיישבים, השתנו עמדותיהם של הוותיקים בנושאים רבים. השפעת הוותיקים והעולים אלה על אלה היתה הדדית.

108. בראיונות עם מדריכים ומתיישבים בנגב.

עבור רוב העולים בכפרים, המפגש עם המדריכים היה ההיכרות הראשונה שלהם עם משפחות של ותיקים בני גילם, והוא הטביע בהם רושם עמוק.¹⁰⁹ קשריהם של בני המושבים והקיבוצים עם מוסדות השלטון וההתיישבות במדינה, פעילותם הרבה ומאמצייהם לגייס משאבים לשיפור תנאי החיים בתוך מושבי העולים ולחזיוןם בתחום המשקי – כל אלה תרמו אף הם להפיכתם לדגם לחיקוי בעיני העולים. אלה האחרונים שאפו להגיע למצב שבו יוכלו הם עצמם ללכת בעקבות בני המושבים הוותיקים. עם זאת, ברוב המקרים היתה השפעתם של בני המושבים על העולים סמויה גם מעיניהם של המדריכים, וגם בקרב המתיישבים היתה השפעה זו במידה רבה בלתי מודעת. פירותיה עתידיים היו להתגלות רק כעבור זמן.

ואולם, בה בעת חשו המדריכים הצעירים שחרף כל מאמצייהם לא הצליחו לעמוד באתגרים שהציבו לעצמם בזמן שהוקצב להם. בפיהם נותר טעם של החמצה, בייחוד משום שלפעולתם לא היה המשך. עם שובם למשקיהם הלך ופחת מספרם של בני המושבים ביישובי העולים ודעך גל ההתנדבות. לצד ההערכה שלה זכו בני המושבים מצד מוסדות הקליטה על פעולתם ועל תרומתם נמתחה עליהם ביקורת על כך שפעולתם נקטעה לאחר זמן קצר והותירה את העולים נבוכים. גם המדריכים עצמם חשו אכזבה עמוקה על שלא היה המשך לפעולתם. אף תקוותם להפוך לתנועה גדולה נכזבה: 'הזעזוע שקיוונו לו בקרב הציבור הצעיר, לא חל'. הם לא הצליחו למשוך אחריהם עוד רבים מבני הדור הצעיר של הוותיקים שימיכו את הפעולה שבה החלו. המדריכים חזרו לבתייהם 'ובידם לפיד שדעך'.¹¹⁰ התנועה, שהחלה בקול ענות גבורה, הגיעה לקצה בקול דממה דקה. באותה שעה לא היו עדיין בני המושבים מודעים לכך שהורעים שורעו החלו לנבוט, ושבתוך זמן לא רב יעמדו הם עצמם משתאים לנוכח הגידולים שהצמיחו.

בעשור הראשון למדינה הוקמו 270 מושבים חדשים; 250 מהם היו מושבי עולים. הניסיון האינטנסיבי ליישם את כור ההיתוך במסגרת מושבי העולים היה שונה מכל ניסיונות הקליטה האחרים. ייחודה של מסגרת המושבים היה בהשפעתם של המדריכים על העולים, שהיתה גדולה ואפקטיבית יותר בקהילה קטנה, סגורה ומרוחקת, ולעתים מנותקת מיישובים אחרים. זאת ועוד – שלא כעייירות הפיתוח, מושבי העולים השתייכו למסגרת הארצית של ההתיישבות העובדת. הם היו מאורגנים במסגרת תנועת המושבים. נציגי העולים הוזמנו להשתתף בכנסים ובוועידות, וכך באו במגע עם הוותיקים והכירו את מוסדותיהם מקרוב. הם למדו להכיר את כלליה של המערכת הדמוקרטית ואת נבכי הפוליטיקה הישראלית: את מערכת היחסים בין תנועות ההתיישבות, את המאבק הפנימי בתוך תנועת המושבים ואת מוסדות השלטון במדינה. העולים הפנימו דברים שראו ושמעו. הם למדו להכיר את המבנה הדמוקרטי, עמדו על משקלם שלהם בתוך תנועת המושבים, תפסו את גודל כוחם והבינו את משמעותו. במהלך הזמן, כאשר צברו ביטחון עצמי, החלו לדרוש ייצוג ואף נענו, התארגנו ויצאו להתחרות בוותיקים במגרשם הם.

109. ראיונות עם מתיישבים בגילת, 10.6.1992, בתדהר, 25.8.1992, ובברוש, 30.6.1992.

110. הניסוח של חכם, תנועה ללא שם, עמ' 246.

אחדים מן הצעירים בני המושבים שיצאו להדרכת העולים הוסיפו לפעול במסגרת הארגונית של תנועת המושבים. הם הלכו וצברו כוח, ותפסו את מקומם של בני הדור הקשיש. אולם כאן ציפתה להם הפתעה: כאשר הגיעו בני המושבים הוותיקים לצמרת מצאו לצדם את העולים, שאותם יצאו בעבר להדריך ולהנהיג.¹¹¹ כנבואה שהתגשמה נראו דבריו של אלתרמן, שאמר על ציבור העולים כי הם עתידים 'לְסַחֵף אֶפְיֵק וְקוּ, לְתֵת אֶת הַיּוֹצֵר זֹעֵק בְּיַדִּי הַחֲמֹר'.¹¹²

111. על התארגנותה של המנהיגות במושבי העולים ראה: הכהן, הגרעין והריחיים, פרקים 10-11.
112. נ' אלתרמן, 'דף של מיכאל', עיר היונה, תל-אביב 1972, עמ' 25-27.